

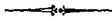

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं

❧ परमार्थसारम् ❧

श्रीराघवानन्दविरचितेन

विवरणेन समेतम् ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाप्राच्यनव्योभयन्यायशास्त्राध्यापकेन

न्यायव्याकरणान्चार्य पं० श्रीसूर्यनारायणशुक्लेन

विरचितया टिप्पण्या परिष्कृतं तेनैव संशोधितं च ।

१९८९ वैक्रमाब्दे

प्रकाशकः—

श्रेष्ठिप्रवरः श्रीगौरीशङ्करगोयनकाः,
अच्युतप्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।

मुद्रक --

श्रीश्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तः,
विद्याविलासमुद्रणालयः,
काशी ।

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

सहस्रमिदमावेद्यते यदस्यामच्युतग्रन्थमालायां नवमपुष्पत्वेन श्रीसूर्यनारायणशर्मविरचितया त्रिपण्या श्रीराघवानन्दविरचितेन विवरणेन च सनाथं श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं परमार्थसारं प्रकाश-मासादयतीति ।

अस्य परमार्थसारस्य रचयिता भगवान् आदिशेषश्च शेषनाग एव इति एतद्ग्रन्थस्थितात्—

‘वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या यवन्ध परमार्थसारमिदम् ॥ इत्यन्तिमान् पद्यात्,

‘जगदाधारः जगतामाधारभूतः शेषः अनन्तो नान्यः कोऽपि विप-

श्चिन्’ इति विवरणात्,

बौद्धार्थनिरूपणप्रस्तावे लघुमञ्जूपायां

“तदुक्तं परमार्थसारे शेषनागेन—मृगतृष्णायामुदकम्” इत्यादि व्याहरतो नागेशभट्टवचनाद्यावगम्यते ।

अत एव वैद्याकरणनागेशभट्टस्यास्मिन् महती आस्थेति तेन बहूनि पद्यानि लघुमञ्जूपायामेव व्याख्यातानि परमार्थसारविवरणं च रचितं श्रीराघवानन्दरचितविवरणवत् । परन्तु तत्र परमार्थसारं नानिर्वचनी-यत्प्रातिपरतया व्याचष्टेऽपि तु सदसत्प्रातिपरतया । परन्तु अस्माकं दौर्भाग्येन तद्विवरणं नाद्यावधि अस्माकं दृग्गोचरमिति नितरां लिखतीव मे चेतः ।

एवं स्थिते व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता योगसूत्ररचयिता चरकप्रति-संस्कर्ता च यः पतञ्जलिः स एवैतस्य परमार्थसारस्य रचयितेति सि-द्धम् । मुञ्च्यते चैतत्—

‘योगेन चित्तस्य पदेन धान्नां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि’ ॥

इत्यभियुक्तवचनान् कायिकवाचिकमानसिकप्रिविधमलक्षणा-ग्रन्थप्रचनिर्माणान्तरं ब्रह्मविद्याप्रकाशकग्रन्थनिर्माणमपि पतञ्जले-

रावश्यकर्तव्यतामाद्यहति, अन्यथा चित्तशुद्धधेरुपाय प्रतिपाद्याऽपि चित्तशुद्धिफलाप्रतिपादनेन महपेन्त्यूनतापत्ति स्यात् ।

विघरणकर्ता श्रीराघवानन्दयतिश्च श्रीकृष्णानन्दशिष्य इति अस्यैव विघरणस्य प्रारम्भिकश्लोकैरवगम्यते परन्त्वय कदा भुवमल-
ञ्जकारेति नाद्यावधि निर्णीतम् ।

विघरणसमेत परमार्थसारपुस्तक पूर्वमनन्तशयने मुद्रितमाप इदानीं दुष्प्रापमिति पूर्वप्रकाशितेन विघरणेन नवीनया टिप्पण्या च समेत पुनरात्मान प्रकाशयति ।

विघरणकर्ता सद्सद्विलक्षणाऽनिर्वचनीयाऽनादिर्भावरूपा ब्रह्म ज्ञाननिवर्त्या चाविद्येति प्रतिपादयति ।

टिप्पणीकारस्तु—सद्सत्ख्यातिरूपा जन्व्याऽनात्मन्यात्माभिमान-
रूपा ब्रह्मज्ञाननिवर्त्या अविद्या इति प्रतिपादयति ।

विघरणकार अनिर्वचनीयस्य रजतादेरुत्पत्तिं प्रतिपादयति, टिप्प-
णीकारस्तु असत् एव रजतादेर्भानम् ।

विघरणकार अनादिर्जीव इति, उपाधिवैशिष्ट्येन जन्म इति च टिप्पणीकारः ।

अनादिनिधन ब्रह्म शब्दतत्त्व यदक्षर ।

वियर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत ॥

इति हरिमन्थस्य, हेलाराजरचिततद्व्याख्यानस्य, नागेशभट्टरचित लघुमञ्जूपायाश्च दर्शनेन टिप्पणीकारमतमेव वैयाकरणानां सम्मत ध्रुविस्मृतिपुराणसमतं पातञ्जलमहाभाष्यसमतं चेति टिप्पणीदर्शनाद् यगत भविष्यतीति नात्र प्रयत्यते ।

यस्तुतस्तु टिप्पणीकर्तुरिह न विचिन्तापूर्वं मतं किन्तु मञ्जूपायां य-
था नागेशभट्टे प्रतिपादितम् तदेव क्वचिदक्षरमप्यपरिवर्त्य क्वचिच्च प-
रिवर्त्य लिखितमिति सहृदया विद्राडुर्वन्तु—

विदुषां विधेयस्य

सूर्यनारायणदामेशुक्लस्य

विषयाः ।

- (१) ग्रन्थावतरणम्
- (२) प्रश्नप्रकारः
- (३) उत्तरम्
- (४) जीवपरैक्यकथनम्
- (५) विद्योदयोपायनिरूपणम्
- (६) विद्यास्वरूपनिरूपणम्
- (७) विद्याफलभूतजीवन्मुक्तिनिरूपणम्
- (८) मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारनिरूपणम्
- (९) विदेहमुक्तिनिरूपणम्
- (१०) क्रममुक्तिनिरूपणम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतम्

→॥ परमार्थसारम् ॥←

श्रीराधवानन्दविरचितेन

विवरणेन समेतम् ।

अमीपोमात्मनानाबुधधरमखिलव्याप्तमास्याङ्घ्रिदोष्णां

साहचैर्युक्तमन्तःकृतसुरनिवहं स्वप्रभोद्भासिताशम् ।

नेत्रैरकेंद्ररूपैर्विलसितमनलोमाननं चित्रवर्णं

भूपाकोटिप्रदीप्तावयवमवतु वो विश्वरूपं मुरारेः ॥ १ ॥

विघ्नपांसुमवधूय चायुवद्भक्तहृद्भगनदीप्तिदायिनम् ।

विष्फुरत्कलभदक्त्रविग्रहं विश्वनाथमनिशं भजामहे ॥ २ ॥

अमलकमलमध्ये सान्निविष्टाङ्गयष्टिः

करजलरुहराजत्पुस्तकाक्षालिमाला ।

अखिलानिगमसारः सर्वभूतान्तरस्था

भवतु भवमयानां भेदनी भारती न ॥ ३ ॥

श्रीमच्छाङ्करमार्गमध्यवसति. शास्त्राशतालङ्कृतः

संसारार्कगनस्तितप्ततनुभिः संसेविताङ्घ्रिर्जनैः ।

वृष्णानन्दमहीरुहोऽमृतरसापूर्णैरपूर्वैः फलै-

श्चित्रां श्रीतिमुपासकेषु जनयन् जीयान् महीमण्डले ॥ ४ ॥

अशेषोपनिषत्सिद्धवस्तुतत्त्वानुगामिनां

राघवानन्दमुनिना शेषार्थेह विमृश्यते ॥ ५ ॥

परमार्थसारसंज्ञं ग्रन्थं चिकीर्षुराचार्यस्तस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयग-
मनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टेष्टदेवताप्रणामलक्षणं मङ्गलं मूल-
तः सम्पादयन्नर्थत आरम्भापेक्षितं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्ष-
णमनुबन्धचतुष्टयमाविष्करोति—

परं परस्याः प्रकृतेरनादि-

मेकं निविष्टं बहुधा गुहासु ।

सर्वाल्यं सर्वचराचरस्थं

त्वामेव विष्णुं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

त्वां नित्यापरोक्षमात्मानमेव विष्णुं सदानन्दचिद्गुणं परमात्मानं
शरणं प्रपद्ये निजधामत्वेन विमृशामि । विष्णोरस्मदितरात्मत्वेऽनीश्वरत्वा-
न्नाश्रयणीयत्वमित्यत उच्यते—परस्याः प्रधानायाः जगन्मूलकारणभू-

ध्रीचन्द्रधरादाब्जहयमाराध्य भक्तित ।

नागेशदर्मितदिशा व्याख्यास्ये शेषकारिकाः ॥ १ ॥

तत्रभवान् परमर्षिः पतञ्जलिः कायवाङ्मनसामशुद्धीः चरकमहाभाष्ययोग-
सूत्रेषाकृत्य शुदान्त-वरगानां मोक्षेच्छावतां शिष्याणां 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु-
मेति वान्धः यन्था विद्यतेऽयताय' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षकारणमिति संप्र-
तिपन्नानां ब्रह्मज्ञानजनकमुपनिषदर्थतात्पर्यं निर्णेतुमुपनिषदर्थतात्पर्यनिर्णायकं परमार्थ-
सारमेतं ग्रन्थमारभमाणं विष्णुरूपां परदेवतामानमति परम् इत्यादिना

परस्याः—जगत्कारणभूतायाः प्रकृतेरपि परं—कारणम् । एकम् अद्वितीय-
यम् सर्वाल्यं—सर्वस्याधिष्ठानम् । सर्वचराचरस्थं—सर्वान्तर्धामिणम् ।

ताया प्रकृतेर्मायाशक्ते परं प्रधानं तस्या अपि स्वतोऽसत्या अस्फुर
द्रूपायाश्च सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन प्रेरक न खलु शक्तिमतोऽन्यत्र शक्ति सती
स्फूर्तिमती वा स्याद्, अन्यथा स्वातन्त्र्येण शक्तिमत्त्वमेव हीयेतेति ना-
मान्तराद् भगवदुक्ति प्रसज्येत । सदानन्दचिदेकरसत्वेऽपि स्वमायाश-
क्तिमाश्रित्य महदाद्यन्यन्ततत्त्वप्रामत्तकार्यसमष्टिन्याष्टिदेहतद्धर्मविशेषसर्व-
म्वात्मना सदाप्रकाशमानमित्यर्थ ।

यथाहु —

“सदा सृष्टिविनेदाय सदा स्थितिमुखसिने ।

सदा त्रिभुवनाहारनृषाय भवते नम ” ॥ इति ।

तदेव सर्वेश्वरत्वेन विष्णोराश्रयणीयत्वं साधितम् प्रकृते परत्वे
हेतु अनादिमिति । नित्यसिद्धमित्यर्थ ।

नन्नादित्वं प्रकृतेरप्यस्ति सादित्वे मूलप्रकृतित्वासिद्धे । “अ

मूलप्रकृतित्वासिद्धेरिति । वस्तुतस्तु मायाया जन्यत्वमेव 'सौम्य यथेकेन
सृष्टिपणवेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विशालं भवति वाचारम्भेण विकारो मामधेयं मृति
केत्येव सत्यम्' इति दृष्टान्तेन 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विशालतन्भवती'ति प्रतिज्ञया च
ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य जन्यत्वापेक्षणात् अन्यथा प्रकृतिपदव्यपदेश्याया मायाया अ-
जन्यत्वे ब्रह्मणस्तदकारणत्वात् ब्रह्मविज्ञानेन मायाविज्ञानासंभावात् सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाया उपरोध स्यात् । अत एव 'माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु मोक्षरत्नम् ।
अस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुत्या सावयवत्वप्रतिपादनमुखेन
सूचितं जन्यत्वमुपपद्यते सावयवस्य घटस्य जन्यत्वदर्शनात् । अत एव च "प्रजापतिपतिं
विष्णुमनन्तमपराजितम् । प्रधानपु मोरजयो कारणं कार्यभूतयो " इति विष्णुपुराणे
कार्यभूतयारिति प्रधानपुंसोर्विशेषणं संगच्छते ।

ततश्चानादित्त्वं सिध्यतीत्याशयः । श्रुतिश्च “अथ नित्यो देव एको नारायणः” (नारा० २) इति ।

ननु जीवानां बहुत्वात्तत्स्वरूपस्यास्यैकत्वं न घटत इत्यत उक्तं बहुधा गुहासु निविष्टमिति । गुहावद्दुर्विज्ञेयस्वरूपा सदसदादिप्रकारेणानिर्वाच्या माया गुहा तस्या सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् , निमित्ते सप्तमी, गुहासु स्वमायाशक्तिनिमित्तमेकमपि बहुधा निविष्टम् अनन्तजीवात्मना भासमानमित्यर्थः । श्रुतिश्च “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” (क० २-५ १९) इति । एव चेदुपाधीना मायाना पृथक्सत्त्वान्नैकत्वमित्यत उक्तं सर्वालयमिति सर्वस्यालयः सत्ताम्फूर्तिप्रदमुपादानमित्यर्थः । मायातत्कार्यप्रपञ्चावस्थितिहेतुत्वात् परम्यं न ततोऽन्यत्वं कस्यापि सम्भवीत्यर्थः । सर्वालयत्वे हेतुः सर्वचराचरस्थमिति । सर्वेषु चरेष्वचरेषु च देहेषु स्थितम् अध्यक्षत्वेनानुप्रविष्टमित्यर्थः । त्वामेव विष्णुमिति जीवब्रह्मैकत्वं वेदान्तानां विषयोऽस्य विषयो दर्शितम् । तच्चाज्ञातं विषयं ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवत्यखण्डानन्दानुभवात्मकत्वादिति विषयनिर्देशात् प्रयोजनमपि निर्दिष्टम् । ततस्तदनुभवकामोऽत्राधिकारीति च सूचितम् । एवमर्थद्विविधनिर्देशादेवास्थानेन ग्रन्थेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणं सम्बन्धश्च प्रकटीकृत इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नन्वात्मैव चेद्विष्णुः कुत सर्वेऽहं ब्रह्मास्मीति न पश्यन्ति कुतो

गुहा-सदसद्रूपा माया तस्या सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् । मायाया सावयवत्वे मानम् । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्वान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्’ इति श्रुतिरेव । अनया श्रुत्या मायाया सावयवत्वप्रतिपादनेन जन्यत्वसाविष्टत्वं निर्दिश्यते चेत्तदुपरिष्ठात् ॥ १ ॥

वा 'मनुष्योऽस्मी'त्यन्यथात्मानं पश्यन्तीति चेत् तद्विचाराभावादित्याह—

आत्माम्बुराशौ निखिलोऽपि लोको

मनोऽपि नाचामति नेक्षते च ।

आश्चर्यमेतन्मृगतृष्णिकाभे

भवाम्बुराशौ रमते मृपैव ॥ २ ॥

निखिलोऽपि लोको जीववर्गः आत्माम्बुराशौ परमात्मामृता-
ब्धौ मनोऽपि नियमेन तत्स्वरूपोऽपि तद् नाचामति न किञ्चिदनुभवति
नेक्षते न जिज्ञासते च प्रत्युत मृगतृष्णिकाभे (तद्) मिथ्याभूतेऽनात्मनि
च भवाम्बुराशौ संसारहेतुभूते देहादौ मृपैव आन्त्येव रमते आत्मबुद्धि
करोति चेति यद् एतदाश्चर्यम्। अघटितत्वेऽपि भासमानत्वान् मायामात्र-
मित्यर्थः । अनेन विष्णोर्निजरूपतिरोधानेन रूपान्तरप्रकाशेन या शक्तिः
सा मायात्र प्रकृतिरित्युपदिष्टं भवति । पूर्वश्लोकेन पुरुषस्वरूपं चोपदिष्टम् ।
तेन प्रकृतिपुरुषतत्त्वजिज्ञासेहारभ्यत इति चिकीर्षितं च प्रतिज्ञातं भवति ॥

कथं पुनरारम्भजिज्ञासोदियात् , केन कस्य सकाशात् कथं चात्मा
जिज्ञास्य इत्यपेक्षायां तदुत्तरत्वेन ग्रन्थमवतारयति—

•• गर्भगृहवाससम्भवजन्म-

जरामरणविप्रयोगाब्धौ ।

आत्मनः स्वप्रज्ञादात्वेन नित्यापरोक्षत्वेऽपि मायावशात्तिरोहितस्वरूपं स्वं
न पश्यति इति देहादावात्मबुद्धिं यत्करोति तन्मृपैव न सत्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अनु सांसारिकमुच्यते पुरुषार्थान्वयेन प्रतिपन्नस्य जीवस्य ततो विरक्तिर्न स्यादिति

जगदालोक्य निमग्नं प्राह

गुरुं प्राञ्जलिः शिष्यः ॥ ३ ॥

जगद् आत्मानमन्यं च जीवलोकं गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरा-
मरणविप्रयोगाब्धौ गर्भ एव गृहं गर्भगृहं तत्रु वासस्य सम्भवः प्राप्तिः,
विप्रयोगः कलत्रपुत्रवितादीष्टवियोगः गर्भगृहवाससम्भवश्च जन्म च
जरा च मरणं च विप्रयोगश्च गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरामरणविप्रयोगाः,
त एवाब्धिर्दुःखसमुद्रः तस्मिन् निमग्नमालोक्य तस्मादुत्तिर्षु कश्चित्
पुमान् शिष्यः तत्त्वजिज्ञासुःगुरुं “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवामिगच्छेत् स-
मित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” (मुण्ड १-२-१२) इति श्रुतेः
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” (गीता ४-३४) इति स्मृ-
तेश्च । तत्त्वज्ञं पुरुषप्रवरमुपेत्य प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्राह । अयमर्थः-
प्राचीनोपनिषत्कजन्मविहितयज्ञदानतपोलक्षणसत्कर्मकदम्बकपरिशोधितान्तः-
करणः साङ्गाधीतसकलवेदवेदान्त. श्रुतव्याकरणश्च सहस्रेषु कश्चित्
पुमान् वेदान्तवाक्यार्थापातज्ञानयोगाद् आत्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यत्
सर्वमनित्यम् अतः सुखवत् प्रतीयमानोऽयं पुत्रवित्तकलत्रादिसंसारो
वस्तुतो दुःखमेवेति निश्चित्य ततो विरागं गत्वा सांसारिके सुखफलमा-
त्मतत्त्वज्ञानमेव काङ्क्षमाणस्तच्छेषत्वेन, श्रुतशमदमादिसाधनसम्पन्नो
भूत्वात्मतत्त्वसाक्षाद्बोधवन्तं जीवन्मुक्तं गुरुवरं यथाविध्युपगम्य बद्धाञ्जलिः
पप्रच्छेति ॥ ३ ॥

भोक्षणाद्योपदेशोऽनर्थकोऽधिकारिणोऽलाभादिति सांसारिकं एतत् गर्भवासादिजन्म-
दुःखमिहितत्वात् दुःखमेवेति विरक्तिरुपपद्यत इत्याह—गर्भेति ॥ ३ ॥

श्रष्टव्यमस्ति चेत् पृच्छेत्यत्राह—

दीर्घेऽस्मिन् संसारे

संसरतः कस्य केन सम्वन्धः ।

कर्म शुभाशुभफलद-

मनुभवति (नु) गतागतैरिह कः ॥ ५ ॥

कर्मगुणजालबद्धो

जीवः संसरति कोशकार इव ।

मोहान्धकारगहनात्

तस्य कथं बन्धनान्मोक्षः ॥ ६ ॥

गुणपुरुषविभागज्ञे

धर्माधर्मौ न बन्धकौ भवतः ।

इति गदितपूर्ववाक्यैः

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि ॥ ७ ॥

दीर्घ-भगवदिति-प्रवाहन्त्यायेनानादित्वमित्यर्थः । जीव इति । एतन्मने जी-
वो जन्यः सा च जन्यता उपाधिर्वैशिष्ट्येन । अत एवाग्रे-एकस्मात्प्रेप्रजाद् बहवः धेप्र
ज्ञातयो जाताः । सोहम्यादिव दहन्वात् समन्ततो विस्तुष्टिद्वय इति वक्ष्यति ।
धेप्रोत्पत्तिरेव तदुत्पत्तिरिति तद्व्याख्यातारः । जीवस्य निव्यर्थं तु विनेष्यांसनाशय ।
पूर्वं पदादयोऽपि उपाधिर्वैशिष्ट्येन जन्याः, विनेष्यांसनाशय च निव्याः तत्तदाका-
रादिविशिष्टप्रकृत्य एव प्रजादित्वान् । अत एवाग्रे 'बहुरितरर एते विभाति मलिन्या
रायेषु सर्वेषु । तद्वत्प्रकृत्यापाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥' इति वक्ष्यति । भाति
विनेष्यतयेत्यर्थः । अत एव द्वयं निव्यमिति महाभाष्यं संगच्छते ।

गहनात् मोहोऽविद्या स एवान्धकारस्तमः तेन हेतुना गहनात्
दुरुच्छेदाद् बन्धनात् कर्मगुणबन्धात् कथं केनोपायेन केन
वा प्रकारेण तस्य मोक्षः । प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन पुंसः कै-
वल्यलाभो मोक्ष इत्यत्राह—गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं
बन्धकौ न भवत इति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानफलविषयः प्रश्नः । सर्व-
स्यास्य इति गदितेति सम्बन्धः । अत्र प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति
प्रधानं वाक्यं परमपुरुषतच्छक्तिविषयत्वाद् वाक्यान्तराणि तच्छेषभूता-
न्येवेति विभागः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उत्तरमुत्थापयति—

इत्याधारो भगवान्

पृष्टः शिष्येण तं स होवाच ।

विदुषामप्यतिगहनं

वक्तव्यमिदं शृणु तथापि त्वम् ॥ ८ ॥

इति एवं शिष्येण पृष्टो भगवान् आधारोऽनन्तः स गुरुः
तमुवाच ह किल, कथं हे शिष्य । इदं त्वया पृष्टं वक्तव्यं वस्तु
विदुषामप्यतिगहनं दुर्विज्ञेयम् । तथापि वक्ष्यामि । शृणु तच्छ्रवणे
सावधानो भव ॥ ८ ॥

परिहारमारभते—

सत्यमिव जगदसत्यं

मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इदम् असत्यं जगत् सत्यमिव मूलप्रकृतेः येन कृतं दर्शितमित्यर्थः ।

तं प्राणिपत्योपेन्द्रं

वक्ष्ये परमार्थसारमिदम् ॥ ९ ॥

इदं परमार्थतयेव भासमान सत् आत्मनोऽत्यन्तासत् शशविपा-
णदेश्च जन्मविनाशाभावात् तदुभयाश्रयत्वेन सदसद्विलक्षणम् अत एव

एतेन अनिर्वचनीयकद्वुत्पत्ति निराहृता । सत्यमिषैत्पनेन जगत आरोपितत्वं
स्पष्टीकृतम् । यद्वा पूर्वपूर्ववासनावशात् सत्यत्वेनापि प्रतीति ।

नच अस्ततो जगतो भाते बौद्धमतप्रवेश इति वाच्यम् । बौद्धेन जगति
आरोपितमत्राप्याप्यनङ्गीकारात् आत्मनस्त्वेनानिन्यत्वाङ्गीकाराच्च वैपम्यात् ।

किञ्च अनिर्वचनीयस्य जगत उत्पत्तिरधीकारे धर्मादिना भृशान्दरिव ब्रह्मणोऽपि
विकारित्वापत्ति भ्रमविषयेण विकारिता तु न क्वापि दृष्टवती ।

किञ्च रजनोत्पादरूपसिद्धसामर्थीविरुद्धे यथा सामग्या रजताद्युत्पत्तिस्तथैव सा-
मग्या विषयासत्त्वेऽपि ज्ञानान्भ्युपगमे बाधनाभाव । किञ्चानिर्वचनीयोत्पत्तिवादे
तस्य तस्य रजन-वाद्याध्वनया तस्य तद्वति नत्प्रकाररूपेण प्रमात्वापत्तिश्च ।
तदुक्तं योगसूत्रे 'विरययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमि ति । एतेन भावरूपा अनिर्व-
चनीया अविद्येति कैश्चिदुक्तं परारूतम् ।

सदसद्विराक्षणमिति । इदमयुक्तम् अद्विषत्वात्सत्त्वम् असद्विषत्वात्सत्त्वमिति
उभयरूपत्वमेव प्राप्नोति तच्च विरोधवारणाच्च मत्प्रमारोपितमिति भेदाभेदयोरिव त
योर्न विरोध सदसद्विलक्षणस्य यन्तुन लोकाध्ययहार बाध्यदर्शनात् । अत एव सां-
ख्यसूत्रे 'नासत् क्वातिर्दृष्टवन्' 'नानिर्वचनीयस्य तदभावात्' इति अनिर्वचनीय-
क्याने मग्ननमारचितम् । तस्मात्सदसदक्यातिवाद श्रेयान् तदुक्तं सांख्यसूत्रे
'सदमतक्यातिर्वावाशाभ्यामिति सूत्रेण ।

अमे ज्ञानाकाररूपेण विषये आरोप । सन्निरूपणानाकारं विहायामन्निरूपण-
स्थरजगारोपे मानाभावात् तदा दृष्टमयुना नास्ति इति स्वरूपतो बाधानुभवाच्च य-
थाहुः 'बुद्धिमिदं तु तदस्य' इति ।

असत्यं महदाद्यवन्यन्तं जगद् येन मूलप्रकृतेः स्वमायाशक्तेर्हेतोः
सत्यमिव कृतं सृष्टं तमुपेन्द्रं विष्णुं प्रणिपत्य भक्तिश्रद्धापुरस्सरं नत्वा
इदं विद्वदनुभवासिद्धं परमार्थसारम् उपनिपदर्थतत्त्वं वक्ष्ये वक्ष्यामि॥९॥

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति प्रश्नोत्तरं तावत्संगृह्णाति—

अव्यक्तादण्डमभू-

दण्डाद् ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।

मायामयी प्रवृत्तिः

संह्रियत इयं पुनः क्रमशः ॥ १० ॥

नच ज्ञानलक्षणसन्निकर्षेण हृद्रेऽनुभूतरजतस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञान-
लक्षणाया संनिकर्षत्वे मानाभावात् छरभि चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यक्त्यावस्तु निष्प्रा-
माणिकः । तत्र सौरभमानं मानसमानुमानिकं वेति न कश्चिद् दोषः ।

ननु स्वप्ने भ्रमादौ च अनिर्वचनीयोत्पत्तेरनङ्गीकारे 'न तत्र रथा न रथयागा न
पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इति स्वप्नविषयश्रुतिप्रतिपादित
सृष्टसंप्रतिपादनेन 'वेदो वा प्रायदर्शनाव' इत्यधिरुगसिद्धान्तेन दुर्बलेन उपसंहारेण
स्थादिषुष्टिवचनस्य भाक्तत्वादिति तत्त्वम् ।

तथाहि 'उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः साम्ना' इति तत्र विधि-
वाक्ये धृता मन्त्राधिन ऋगाद्यः शब्दास्तेन उच्चैस्त्वादयो मन्त्रधर्माः एवंच
यजुर्वदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेव पठनीया इति पूर्वपक्षः
सिद्धान्तस्तु असंज्ञातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेन उपसंहारो नेतव्यः
उपक्रमे हि वेदशतदः धृतः, त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः ।
आदित्यात्सामवेदः । इति उपक्रमगतवेदानुसारेण विष्णुर्देवतागतानामप्युगादिशब्दा-
नां वेदपरत्वे सत्पृथोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीया इति एवंच उपसंहारापेक्षया
उपक्रमस्य प्राबल्यम् ।

मायामयीति । सदस्यद्रुपाविद्यामयीत्यर्थः । अर्थ भावः नियतकालपरिधा-

अव्यक्तात् परमपुरुषेक्षिताद् महदादिक्रमेण अण्डं ब्राह्मम्—
अभूत्—अण्डात् पुरुषानुप्रविष्टाद् ब्रह्माभूत् । ततः ब्रह्मण प्रजासर्गः
प्रजाना चराचराणा सर्गो जन्माभूत् । एवम् इय मायामयी मायोपाधिका
पुन पुनः प्रवृत्तिः कार्यसृष्टि क्रमशः संहियते सगृह्योपदिश्यते सद्धि -

नारायण परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोका सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ इति ।

नचात्र स्वतन्त्रादव्यक्तादण्डोत्पत्तिरभिप्रेता; “सत्यमिव जगदसत्य
मूलप्रकृतेरिदं कृतं येने”ति—परमेश्वरस्यैव स्वमायाशक्त्या विश्वात्मना
विवर्तितत्वोक्ते, “तस्माद्वा एतस्मादात्मिन आकाशं सम्भूतं” (तै० २-
१-१) इति श्रुतेश्च । एव विश्वनिदानं प्रकृतिं पुरुषश्चेति तयो स्वरूप
सामान्येनोपादिष्टम् ॥ १० ॥

अथ पुरुषस्य मायातत्कार्यानुप्रवेशवशेनान्तर्यामित्वेन जीवत्वेन चा
यस्थितस्य स्वरूपं निरूप्यते । तत्र ‘मायामयोऽपि’ इति, द्वादशार्याभि-
र्जीवस्य तत्त्वप्रकाशयते । यन् तावत् पृष्टं ‘दीर्घेऽस्मिन् ससारे ससरत्

कानां सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन एव सर्वस्य जगतो मायाया लयो भवति सा च
स्वकारणे परमेश्वरं लोपते लयध्यायमपुनर्मांशपञ्चको नात्यन्तिको नादा उत्तरसर्गांनु-
पपत्ते । अपि सर्वथाऽभानम् प्रतिभाममात्रसतीत्यवस्तुनोऽनरभामे तद्भावस्यैवा-
पत्ते किन्तु एतेव विष्टिर्कार्यप्रवृत्त्यभावात् स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशम्यात्पन्तनिर्विक-
ल्पकतया तद्ब्रह्मात्ममन्नाप्यभातप्रायैव । ततोऽप्राप्तपरिणामैः प्राणिकर्मभिः प्राप्तप-
रिणामैः स्वफलप्रदानाय भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिर्मायापुरुषावाविर्भवत् तत
परमेश्वरस्य सिमृक्षतिक्वामायावृत्तिर्नायने तल अण्डम् जायते इति ।

कस्य केन सम्बन्ध, इति तत्राह—

मायामयोप्यचेता

गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।

तदधिष्ठाता देही

सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोः साम्यादार्याविशेषोऽयम् । गुणकरणगणः कार्य-
करणसङ्घातो मायामयः—मायाशक्त्यालिङ्गितस्य परमेश्वरस्य विवर्तः सः
अचेतनोऽपि कर्माणि शुभाशुभमिश्ररूपाणि करोति यस्तु तदधि-
ष्ठाता तस्याश्रयभूतो देही जीवः, स चेतनोऽपि किञ्चिदपि कर्म न
करोति चिदेकरसत्वेन स्वरूपचलनात्मनः कर्मणस्तस्मिन्नसम्भवात् ॥११॥

नन्यचेतनत्वात् स्वतो निश्चेष्टस्य कार्यकरणसङ्घातस्य कथं चेतन-
सान्निध्यादेव प्रवृत्तिरित्यत्राह—

यद्वदचेतनमपि सन्-

निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम् ।

तद्वत्करणसमूह-

श्चेष्टति चिदधिष्ठते देहे ॥ १२ ॥

भ्रामके अयस्कान्तमणौ निकटस्थे अचेतने स्वतो निश्चेष्टमपि
लोहं भ्रमति चेष्टते यद्वत्, तद्वत् देहे चिदधिष्ठिते चेतनेन
“अहं मनुष्य” इत्यादि प्रकारेण स्वीकृते करणसमूहः कार्यकरणस-

ज्ञातः चेष्टति चेष्टते । धृतभङ्गभयात्परस्मैपदम् ॥ १२ ॥

मा भवतु कर्मसु साक्षात्कर्तृत्वमात्मनः, हेतुकर्तृत्वं स्यात् तेन वि-
ना बुद्ध्यादीनामप्रवृत्तेरित्यत्राह—

यद्वत् सवितर्युदिते

करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम् ।

न च तानि करोति रवि-

र्नकारयति तद्वदात्मापि ॥ १३ ॥

यद्वदयं जीवलोकः सवितर्युदिते कर्माणि स्वस्वामिमतानि
करोति तथापि रविस्तानि न करोति न कारयति च तद्वद् आ-
त्मनि देहं प्रविष्ट एव गुणकरणगणः कर्माणि करोति । एवमपि आत्मा
तानि न करोति न कारयति च ।

तदुक्तं भगवता !

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ (गी०५-१३-४) इति ।

कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथापराणि

बुद्धोन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।

प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च

कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥

चेष्टतीति परस्मैपदमनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वे मानं
तु चक्षिणो टित्वरणमेव । नचेदिदिदन्तत्वाभावसंपादनद्वारा नुमभाषार्थं तदिति
वाच्यम् इकारम्यानेऽकारपाठेनापि नुमभावस्य संपादयितुं शक्यत्वात् । धृतभङ्ग-
भयादिति तु न युक्तम् कपेः शब्ददारिद्र्यमूढवतया न्यूनत्वापादकत्वादित्यलम् ।

इत्युक्तलक्षणं पुर्यष्टकमात्मनः संसारसम्बन्धे हेतुः । स च माया-
मयत्वादवास्तवोऽनादिश्च प्रवाहतः । तेन तत्त्वबोधाद्विवर्तत इति
श्लोकत्रयार्थः ॥ १३ ॥

अथ “कर्म शुभाशुभफलदमनुभवति गतागतैरिह क” इति
प्रश्नोत्तरमाह—

मनसोऽहङ्कारविमू-

र्च्छितस्य चैतन्यबोधितस्येह ।

पुरुषाभिमानसुखदुः-

खभावना भवति मूढस्य ॥ १४ ॥

इह मायाकार्येषु मध्ये मनसो मूढस्याचेतनस्यापि चैतन्यबो-
धितस्य स्वतादात्म्यं गतेनात्मचैतन्येन प्रकाशितस्य अत एव अहंकार
विमूर्च्छितस्य अहंप्रत्ययास्पदीभूतस्य पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना
भवति ‘पुरुषोऽहं’ ‘दुःख्यहं’ ‘सुख्यहमि’त्यभिमानो भवतीत्यर्थः ॥१४॥

ततः किमित्यत आह—

कर्त्ता भोक्ता द्रष्टा-

स्मि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।

मूढस्याचेतनस्य मनसः चैतन्येन प्रकाशितस्य ‘अहं उखो’ ‘अहं दुःखो’त्याद्यभि-
मानो भवति । एवं कर्त्तृत्वादेर्दुःखिधर्मस्य स्वस्मिन्नप्रगतोऽपि आत्मा स्वस्मिन्नभिन्त्ये
बुद्धिमादात्म्याध्यासात्, यस्तुतस्तु बुद्धौ चैतन्यमात्मनि कर्त्तृत्वादयश्च धर्मा न सन्ती-
भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति तत् स्वभावविमलो

ऽभिमन्यते सर्वगोऽप्यात्मा ॥ १५ ॥

यस्माच्चैतन्यानुप्रविष्टस्य मनसः पुण्यत्वाद्यभिमानं तस्मात् स्वभाव-
विमलः सर्वगोऽपि च आत्मा द्रष्टा प्रमाता अस्मि उत्तमादीनां
वेदिकादीनां कर्मणा कर्तास्मि, तत्फलानां मोक्तास्मीति च अभिम-
न्यते । सर्वगतस्य शिष्यविशेषद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वं स्वभावविमलस्य कर्म
कर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं च न सहच्छते । तथापि पुर्यष्टकतादात्म्याध्यासा-
दात्मनि तत् सर्वमध्यारोपयतीत्यर्थं ॥ १५ ॥

तद्द्वारेण स्थूलदेहसम्बन्धात् सुरनरनारकत्वं च यातीत्याह—

नानाविधवर्णानां

वर्णं घत्ते यथामलः स्फटिकः ।

तद्द्वेषाधेर्गुणभा-

वितस्य भावं विभुर्घत्ते ॥ १६ ॥

यथा लोके अमलः स्फटिकमणिः स्वसन्निहितानां नानाविध-
वर्णानां वन्धुकादीनां वर्णं घत्ते रक्तं स्फटिकं इत्यादि, तद्वद् विभुः
आत्मैव गुणभावितस्य प्रकृत्या प्रकाशितस्य देहादिलक्षणस्य उपा-
धेर्भावं देवत्वमनुप्यत्वादिकं घत्ते स्वीकरोति ॥ १६ ॥

यथाऽमलः स्फटिकः स्फटिकं जराकुण्डमादानां लोहित्यप्रतिविम्बनाद् 'लोहित-
स्फटिकः' इति प्रकृत्या विभुः भवति तद्वद् आत्मैव गुणैः प्रकृत्या प्रकाशितस्य कर्तृत्वादे-
र्भावं घत्ते ॥ १६ ॥

सर्वव्याप्तोऽप्युपाधिवशाद् देहोद्देहान्तरं लोकाल्लोकान्तरं च याती-
त्याह—

गच्छति गच्छति सलिले

दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति ।

अन्तः करणे गच्छति

गच्छत्यात्मापि तद्वदिह ॥ १७ ॥

इह लोके सलिलप्रतिबिम्बितं दिनकरबिम्बं सलिले गच्छति
सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं यातीव तद्वत् आत्मापि अन्तः करण-
प्रतिबिम्बितः अन्तः करणे गच्छति सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं
यातीवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अदृश्योपि दृश्यत्वं च तत्सम्बन्धाद् यातीत्याह—

राहुरदृश्योऽपि यथा

शशिविम्बस्थः प्रकाशते जगति ।

सर्वगतोपि तथात्मा

बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥ १८ ॥

यथा राहुः सन्नपि तमःस्वभावत्वात् दृश्यते चन्द्रबिम्बे प्रतिबिम्बितस्तु दृश्यते
सद्वत् सर्वत्र वर्तमानोऽप्यात्मा दृश्यतां नैति बुद्धिस्थस्तु दृश्यताम् अस्मत्प्रत्ययविष-
यतां नैति तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्यैः 'नायमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्'
इति ॥ १८ ॥

यथा राहुरदृश्योऽपि शशिविम्बस्थः, प्रकाशते दृश्यो भवति,
तथा सर्वगतोऽपि बुद्धिस्थ आत्मा अदृश्योऽपि दृश्यतामेति अह
प्रत्ययविषयो भवतीत्यर्थ । तदुक्त श्रीभगवत्पादै “न तावदयमेकान्तेना-
विषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्” इति ॥ १८ ॥

यदि प्रमातृत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व चात्मन औपाधिकं किं तर्हि निज
रूपमित्यत्राह—

सर्वगतं निरुपमम-

द्वैतं तच्चेतसा गम्यम् ।

यद्बुद्धिगतं ब्रह्मो-

पलभ्यते शिष्य बोध्यं तत् ॥ १९ ॥

यद् बुद्धिगतं तत् ततो हेतो चेतसा अस्मत्प्रत्ययेन गम्यं च
ब्रह्म आत्मस्वरूपम् उपलभ्यते, तत् सर्वगतं देशकालवस्त्वनवच्छिन्नं
निरुपमं परमानन्दस्वरूपम् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य
चिदेकरस बोध्यम् ॥ १९ ॥

नात्र बुद्धिशब्देनान्त (१)करणमात्र विवाक्षित किन्तु सूक्ष्म शरीर-

हे शिष्य यस्माद् बुद्धिगतं स्त्वं ब्रह्मोपलभ्यते अत्र सर्वगतं निरुपमं परमा
नन्दस्वरूपं चिदेकरस बोध्यम् ॥ १९ ॥

(१) अस्या आर्यया प्राक् ‘आदर्शं मलरहितं यद्गुण विधिन्विते लोका ।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम्’ इति षाचिदायां पद्यते छ०
पुस्तके ।

मित्याशयेनाह—

बुद्धिमनोऽहङ्कारा-

स्तन्मात्रेन्द्रियगणाश्च भूतगणः ।

संसारसर्गपरि-

क्षणक्षमाः प्राकृताः हेयाः ॥ २० ॥

बुद्धिर्महत्त्वम् मनोऽन्तःकरणं, अहङ्कारोऽहन्तत्त्वम् । तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । इन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । तन्मात्रगणाश्च इन्द्रियगणाश्च तन्मात्रेन्द्रियगणाः । भूतानि व्योमवायुतेजोज्ज्वालयनयः तेषां गणो भूतगणः । त एते प्राकृताः प्रकृतिसम्भूताः । संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः संसारस्य सर्गे उत्पादने परिरक्षणे च क्षमाः शक्ताः आत्मनः संसारोपाधिभूता इत्यर्थः । अत एव मुमुक्षुभिर्हेया अनात्मत्वेन परित्याज्याः । एवं प्रकृतिपुरुषौ महदाद्यवन्तानि तत्कार्याणि चेति पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र दर्शितानि । प्राकृता इत्यनेन 'अव्यक्तादण्डमभूदि'त्यत्र महदादिक्रमेणेत्यवेदितं भवति ॥ २० ॥

आत्मनः संसारस्थौपाधिकत्वेन फलितमर्थमाह—

धर्माधर्मौ सुखदुः-

खकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।

बुद्धिमनोऽहङ्कारादयाः सर्वे प्राकृताः संसारसर्गपरिरक्षणाय भावया कल्पिता अतो हेयाः परमार्थिकं वस्तु ब्रह्मैव तु ज्ञेयमित्याशयः ॥ २० ॥

वस्तुविचारे किञ्चिन्मात्रे इह परमार्थे आत्मतत्त्वे धर्माधर्मादयो न सन्ति किन्तु

उत्पत्तिनिधनवर्णा-

श्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥ २१ ॥

इह आत्मनि परमार्थे यन्तुषिन्तरे प्रियामाणे धर्माधर्मादयो न
मन्तीत्यन्वय आधाधिक्यम् स्फटिकगैदित्यादिवद्भ्राम्तवत्वायोगात् ।
धर्माधर्मां शुभाशुभवर्मसम्कारां । सुखदुःखयोस्तत्फलयो क्लृप्तना-
नुभूति सुखदुःखान्वयना । तदर्थं स्वर्गनरकयोर्वाम स्वर्गनरकयामः
धर्माधर्माद्व्यन्धानभूतेऽस्मिन् लोके उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमाः उत्पत्तिश्च
निधनं च वर्णश्रमश्च तयोक्ता ॥ २१ ॥

नन्वगताश्च भानमित्यत्राह—

मृगतृष्णायासुदकं

शुक्तौ रजतं मुजङ्गमो रज्ज्वराम् ।

तैमिरिकचन्द्रयुगव-

ज्ञान्तं निखिलं जगद्गुणम् ॥ २२ ॥

न चाथं पारमार्थिकत्वेन रजताद्यभावावगाही प्रत्यय, स्वरूपतो रजताद्यभावावगाहित्वात् । चाकचिन्त्यादिविषयदोषाच्च चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तेः साव्यवद्व्यपतया रजतसंस्कारवत्याः पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे तच्चाकचिन्त्यादुद्बुद्धसंस्कारवभाद्विषयदेशावच्छेदेन रजतज्ञानाकारेण परिमाणः ।

अनिर्चनीयरजतोत्पत्तेरभावादेव स्त्रियाम् इति सूत्रे महाभाष्ये उक्तम् ।

“असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् कथं पुनरसलिङ्गं शक्यं द्रष्टम् । सृगतृष्णावत् । तद्यथा सृगालूपिताः अपां धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते” इति अनेन बहिर्देशे असतो रजतस्य भ्रमे भ्रानमिति न तु हृदस्थरजतस्य अनिर्चनीयरजतस्य वा । हरिरप्वाह-

यथा सलिलनिर्भासो सृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्धपतुगुणाद्बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ।

भ्रमे विरोपदर्शनात् प्राक् बहिःसत्त्वेन प्रतीतिस्तु तत्राधिष्ठानगतसत्तारोपात् ।

अतएव ‘सदमस्त्व्यानिर्वाधावाधान्यामि’ति सांख्यसूत्रे उक्तम् । शुक्ती रजतादिकं च अखिलं जगद्रूपं भ्रान्तं भ्रमविषयः तैमिरिकचन्द्रयुगवत् ।

इदमथ तत्त्वम् रजतावयवानां रजतोत्पादकानामसत्त्वेन कथं शुक्त्यादौ रजतोत्पत्तिः स्यात् ।

न च लोकप्रसिद्धसामग्र्या प्रातिभासिकरजतोत्पादः किं तर्हि काचनामलादिदोषदूषितलोवनस्य पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे सति इदमाकारा चाकचिन्त्याकारान्तःकरणवृत्तिरुदेति तस्यां वृत्ताविदमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते तत्र विषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तिवप्रकारिकाऽविद्या चाकचिन्त्यादिदर्शनोद्बुद्धरजतसंस्कारवहिता रजतरूपायांकारेण परिणमते इति वाच्यम् ।

यथाऽनया सामग्र्या प्रसिद्धसामग्र्योच्यतिरेकेऽपि रजतमुत्पाद्यते तथा राज्ञामश्लेषेऽपि रजतज्ञानमेवोत्पाद्यताम् किं रजतोत्पादकल्पनयेत्यदोषात् किं च अनिर्चनीयरजतोत्पत्त्यद्गीकारे अनिर्चनीयरजतत्वाश्रयत्वस्य शुक्तिरादौ ‘इदंरजतम्’ इतिज्ञानस्य भ्रमत्वात्तापत्तिः । तद्वद्व्यति—रज्ज्वां नास्ति भुजङ्ग इत्यादिना इत्यलम् ॥ २३ ॥

यथा मृगतृष्णायां नरुभूमिस्थमध्यादार्कमरीचिमण्डल उदकं, गुक्तौ रजतं रज्ज्वा भुजङ्गम्, इत्येत् । तैमिरिकचन्द्रयुगवत् । तिमिर चक्षुर्दोष, तेन सम्भूत तैमिरिक चन्द्रस्य युगम् चन्द्रयुगं तैमिरिकं च तच्चन्द्रयुगं च तैमिरिकचन्द्रयुगं, तद्वद् भ्रान्तं अममात्रेण सिद्धं न वस्तुभूतं सत्त्वे बाधानुपपत्तेरसत्त्वे प्रत्यक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः सदसत्त्वे द्वयोरप्यनुपपत्तेश्च सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वान्निध्याभूतं तथा निखिलं जगद्रूपं भ्रान्तमात्माविद्यावशात् तत्रैवाध्यस्तमित्यर्थः । मिथ्यार्थप्रतीतेरप्रसिद्धिपरिहारायानेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च प्रयोगविज्ञापदमिथ्यादृश्यत्वाद् विभक्तत्वादानात्मत्वाच्च मृगतृष्णिकोदकादिवादिति । किं पुनरिदं मिथ्यात्वनाम । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानवाध्यत्वमिति प्रतीतिः । किमेतदनुमानस्यस्यापि निध्यात्वसाधयेत् किं वा न । नो चेत् तत्रैव दृश्यत्वादीनामव्यभिचारः । साधयति चेत् स्वव्याघातकता । सत्यम् । आत्मघातकमेवैतदागमवत् । सोऽपि “नेह नानास्ति किञ्चन” (बृ० ४-४-१९) इति ब्रह्मणि सर्वद्वैतप्रतिषेधं कुर्वन् द्वैतान्तर्भूतत्वादात्मानमपि प्रतिषेधति । एव तदनुमाहकतर्करूपमिदमनुमानमपीति सन्तोषव्यम् ।

न च स्वव्याघातकत्वं लोके काप्यदृष्टमिति वाच्यम् एधो नाशके ज्वलने स्वनाशकत्वदर्शनात् । एवमपि मिथ्यार्थस्य कथं तत्त्वावेदकत्वमिति चेत् को नाम वक्ति वादी मिथ्याभूतं वस्तुतत्त्वावेदकमिति । तत्त्वद्वयस्माकमात्मैव, स च स्वप्रकाश इति कथं मिथ्याभूता आगमादयस्तत्त्वबोधयेयुः । किं तर्हीह तै । इत्यमिथ्याभूताया जविद्याया इतोऽपनयनात् । तच्च मिथ्यात्वेऽपि सम्भवति स्वप्नसिंहादिवत् । यथा स्वप्ने

दृष्टः सिंहादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं स्वाप्नप्रपञ्चं समूलमपनयति, तथागतादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं जाग्रदादिद्वैतमपनयतीति किन्नाभ्युपगम्यते । किञ्चान्यद् मिथ्यार्थस्य तत्त्वावेदकत्वमपि दृश्यते, दर्पणगतमुखप्रतिबिम्बादेस्तात्त्विकमुखसंस्थानादिप्रकाशकत्वात् स्वाप्नकामिन्यादेः सम्यक्प्राप्त्यादिवोधकत्वाच्च ! यथाहुः स्वप्नाध्यायविदः—

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयाद् (छा० ५-२-९) ॥”

इति । एवं प्रतिमादौ विण्वादिदृष्टिरपि तत्त्वबोधोपायत्वेन मिथ्यात्वेऽपि सर्वैरभ्युपगम्यते । तस्मात् प्रपञ्चमिध्यात्वानुमाने न दोषः कश्चिद् । विपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेनानिमोक्षप्रसङ्गो बाधः ।

ननु दृश्यत्वमात्मन्यस्ति, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वोक्तेरिति चेद् न तस्य बुद्धिसम्बन्धोपाधिकत्वेनावास्तवत्वात् केवलस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वाभावाच्च । स हि चित्तकाशावेशवशेन बुद्ध्यादिकम् अहं सुखी दुःखीत्यादिरूपेण भासयति । तत् कथमहंप्रत्ययः प्रत्यगात्मानं प्रकाशयेत् ।

ननु केवलस्याप्यात्मनः शास्त्रीयदृशा दृश्यत्वमस्ति अन्यथा तत्र शास्त्रवैयर्थ्यादिति चेद् उक्तोत्तरत्वाद् आत्मतत्त्वाज्ञानापनयनमात्रमागमज्ञानं करोति न पुनरात्मानं प्रकाशयति तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । श्रुतिश्च ‘अदृश्यो न हि दृश्यते’ इति । तदेवं ‘माह्वत्तिकमुर्षद्वेकान्कित्तन्नश्चेतनः संसरति तस्य चायं संसारो नायीयत्वान्मिथ्यैवेति प्रतीच’ स्वरूपमुपदिष्टम् ॥ २२ ॥

यत् पुनः पृष्टं “कोशकार इव कर्मगुणजालबद्धो यः संसरति स

जीवः क "इति तत् परिहरन् "यद्वद् दिनकर" इति चतुर्दशार्याभिः
परस्वरूपं निरूपयति—

यद्वद्दिनकर एको

विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।

तद्वत् सकलोपाधि-

ष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥ २३ ॥

यद्वत् सर्वेषु सलिलाशयेषु जलाशयेषु अवस्थितो दिनकर
एक एव विभाति अनेकधा भाति तद्वत् सकलोपाधिषु सकलेशूपा-
धिषु कार्यकरणसहातेष्ववस्थितः परमात्मैक एवानेकधा भाति ।
श्रुतिश्च—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”

ननु लोके सुधादिविद्रव्यानुभवान् गौतमादितन्त्रे तथैव प्रतिपादनाच्च आत्म-
नां नानात्वमेवास्थीयताम् तत्त्वथं सर्वगतं ब्रह्मैकमेवेत्युक्तमित्यादाङ्गुय तन्नानात्वमपि
भ्रम एवौपाधिकं चेत्याह-दिनकर इति ।

यथा एक एवाकाशस्य आदित्यः तत्तज्जलाशयेषु प्रतिहतचक्षुषा उपाधिवशात्पू-
र्यकासनावशाच्च नानात्वेन गृह्यते तथा सकलोपाधिषु घटादिष्वपि विशेष्यतयाऽव-
स्थितः एक एव परमात्मा नानात्वेन भाति । तत्तदाकारादिविशिष्ट एव ब्रह्मणो घटा-
दित्वात् । अत एव 'द्रव्यं नित्यमिति मद्भाषाष्वे उक्तम् । अत्र कैयटः 'तत्तदाकारं
तत्तद्ब्रह्मप्रातिरूपं वा असत्पनुपाधिभाधित्य तद्वच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम्' इति ।

एतेन मृदोऽनित्यत्वाद् द्रव्यं नित्यमित्युक्तमित्यप्यास्तम् । मृदोप्याकारमात्रतया
ब्रह्मण्येव पर्ववयानात् । 'वाचारम्भगं विनातो, नामधेयं मृत्तिहेत्येव सत्यम्' इति
श्रुतिवत् । तथा च श्रुतिः ।

यथा स्वयंभोऽतितत्मा विश्वानेपांऽभिन्नो चतुर्धरोऽनुगच्छन् ।

(श्वे० ६-११) इति । स्मृतिश्च—

एक एव तु मृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् ॥ इति ॥ २३ ॥

यदैवं परमात्मैव जीवात्मा तदा गनुष्योऽहमिति बुद्धिर्भ्रान्तिरेवेत्याह—

खमिव घटादिष्वन्त-

र्बहिः स्थितं ब्रह्म सर्वपिण्डेषु ।

देहेऽहमित्यनात्मनि

बुद्धिः संसारबन्धाय ॥ २४ ॥

घटादिषु खमाकाशमिव ब्रह्म सर्वपिण्डेषु सर्वेषु पिण्डेषु देहे-
ष्वन्तर्बहिश्च स्थितं व्याप्तम् उपाधिपरिच्छिन्नतया तदपरिच्छिन्नतया च
तत्र तत्र वर्तमानम् “एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽब्राह्मः कृत्स्नः प्रज्ञा-
नघन एव (बृ०-४-५-१३) इति श्रुतेः । अतः अनात्मनि देहे-
ऽहमिति बुद्धिः संसारबन्धाय, संसारबन्धहेतुर्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥२४॥

उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा । इति ।

यथा भिन्नजलेष्वेकः आदित्यो भासते शृक् ।

एक आत्मा शरीरेषु भिन्नवद्भासते तथा । इति स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

संसारहेतुं भ्रान्तिमाह—खमिवेति । घटादिषु अन्तर्बहिश्च यथाऽऽकाशं वर्त-
मानं तथा सर्वपिण्डेषु सर्वदेहेषु अन्तर्बहिश्च स्थितं ब्रह्म इति देहत्यानात्मत्वम् । इति
अनात्मनि देहेऽहं गौरः अहं मनुष्य इति या बुद्धिः सैव अविद्या संसारहेतुरित्यर्थः ।
तदुक्तं योगसूत्रे अनित्याशुचिदुःखानात्मस्य नित्यशुचिदुःखात्मक्यातिरविधेति ।
एतेन अनिर्वचनीया भावरूपाऽविशति मतमपाकृते पेदितव्यम् इति ॥ २४ ॥

कथं पुनरात्मा प्रतिपत्तव्य इत्यत्राह—

सर्वविकल्पनहीनः

शुद्धो बुद्धोऽजरामरः शान्तः ।

अमलः सकृद्विभात-

श्रेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥ २५ ॥

चेतनः दृश्यत्वेन घटादिवदचेतनाद् देहाद् व्यतिरिक्तो जीव
आत्मा परमात्मैवेत्यन्वय । तत्साधनार्थानि विशेषणानि । सर्वविक-
ल्पनहीन सर्वविकल्पनै अस्ति वा नास्ति वाय, नित्योऽनित्यो वा,
एकोऽनेको वेत्याद्यै सशयैर्विहीन सर्वसशयसाक्षित्वात् ।

ननु तथात्व देहस्याप्यस्ति प्रत्यक्षत्वादिति स एवात्मा स्याद्,
नेत्याह—शुद्ध इति । विष्णुत्रभाजन (त्वात्) त्वद्मासपिण्डात्मक-
त्वाच्चाशुद्धस्य देहस्य नात्मत्वमित्यर्थ । तथापि प्राण एवात्मा स्यात्
तस्य निर्लेपत्वेन शुद्धत्वादित्यत उक्त—शुद्ध इति [बोधशक्तिहीन
त्वात् प्राणस्य बाह्यवायुवदनात्मत्वमित्यर्थ । एवं चेन्मन एवात्मा स्या-
दित्यत उक्तम् अजरामर इति । सुपुण्यादावभावेन मनसो नश्वरत्वान्ना
त्मत्वमित्यर्थ । तर्हि बुद्धिसन्तान एवात्मा स्यात् तस्याविच्छिन्नप्रवाह-

ननु किंस्वरूपमर्हि आत्मा—सर्वविकल्पै सर्वविशेषैर्हीन 'निरवर्तं विरज्जं
म्' इति श्रुते । शुद्ध पापरहित 'शुद्धमपापविद्धम्' इति श्रुते । बुद्ध बोधस्व
रूप 'विज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुते । अजरोऽमर इति उत्पत्त्यादिपङ्क्तिधभावविकाररहित ।
शान्त निःप्रयत्न 'निवमद्वैतमि'ति श्रुते । अमल न विघ्ने मलमज्ञानकार्यतालक्षण

त्वादित्यत उक्तं शान्त इति । बुद्धिसन्तानस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
दात्मनश्च सर्वविकारद्रष्टृत्वेन निर्विकारत्वान्नात्मत्वमित्यर्थः । तर्हि नित्य-
सिद्धं शून्यमेवात्मा स्यादित्यत उक्तम्—अमल इति । शून्यस्य संवृ-
तिलक्षणेन मलेनावृतत्वात् सर्वावरणसाक्षित्वेनात्मन्यविद्यादिमलावरणा-
सम्भवाच्चानात्मत्वमित्यर्थः । तथापि बुद्ध्यादिनवगुणविशिष्टोऽहंप्रत्य-
यगम्यो जडद्रव्यविशेष एवात्मा स्यादित्यत उक्तं—सकृद्विभात इति ।
नित्योदितानस्तमितप्रकाशरूप इत्यर्थः 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्'
(मु० २-२-१०) इति श्रुतेः । एवम्भूतत्वेऽपि क्षेत्रज्ञान्तरात् क्षेत्रेभ्यश्च
भिन्नः पुरुष आत्मा स्यादित्यत उक्तं खवद्व्यापीति । सर्वदेशकाल-
वस्त्वनुगतस्वरूप इत्यर्थः । अणुपरिमाणत्वे जीवस्य सकृदेवसर्वावयवगत
वेदानानुसन्धानं न घटेत परिच्छिन्नत्वे मनआदिवज्जडत्वं च प्रस-
ज्येत, मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद् दृश्यत्वमनित्यत्वं च स्याद् । अतो-
ऽस्य परिशेषात् परममहत्त्वं सिद्ध्यतीत्याशयः । जीवः परमात्मैव निर्वि-
कल्पत्वादियोगित्वाद् विपर्ययेण घटवदित्यनुमानमिह प्रयुक्तम् ।

न चात्राद्वैतवादिनो दृष्टान्तासिद्धिः परसिद्धेन परो बोधनीय इति न्यायाद्
व्यावहारिकस्य द्वैतस्याङ्गीकृतत्वाच्च । वस्तुगत्या वादिप्रतिवादिभेदादि-
कमपि नास्तीति कः कं प्रति किं साधयेद् दूषयेद्वा । तथा च श्रुतिः—
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र वा अस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्” (बृ० २-४-१४) इति । ये पुनर्जीवा-

यस्य सः 'आदित्यवर्णे तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । सकृद्विभातः 'सकृद्विभात'
इति श्रुतेः । चेतनः । चैतन्यात्मा इति पाठे चैतन्यम्बरूपः 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुतेः ।
खवद्व्यापी आकाशवदपरिच्छिन्नः । आत्मैत्यर्थः ॥ २९ ॥

दात्मान्यः कश्चित् पर एव नास्तीति साध्यधर्मस्याप्रसिद्धिं मन्यन्ते, तेषामपि सामान्यतः सिद्ध एवासौ, नो चेत् तन्निषेधानुपपत्तेः । यथाहुः—

“लब्धरूपे कश्चित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः” ॥

इति । विपर्ययेऽन्यतरस्यानात्मत्वापत्तिर्बाधः । आत्मनोऽन्यश्चासावात्मा चेति हि विरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यात्मा प्रतिपत्तव्यः “तत्त्वमसि” (छा० ६ ८-७) “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि महावाक्यप्रमाण (स्वार) स्याद् दर्शिततर्करूपानुमानाच्चेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

स्यादेतत् ‘सर्वगतं निरूपमद्वैतमि’ति यदात्मनः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमुक्तम् । तत्र स्वगतभेदः सजातीयभेदश्च यद्यपि श्रुति युक्तिभ्यामाशङ्क्य निरस्तौ एकः परमात्मैवाप्सु प्रतिबिम्बितार्कवदनेकधोपाधिभेदेन भासत इत्युपपादितत्वात् तथापि विजातीयभेदो जागर्ति समाष्टिव्यष्टिदेहात्मन उपाधेः पृथक् सत्त्वादिति । तत्राह—

रसफाणितशर्करिका-

गुडखण्डा विकृतयो यथैवेक्षोः ।

तद्वदवस्थाभेदाः

परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥ २६ ॥

विज्ञानान्तर्यामि-

प्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।

आत्मनोऽन्यभेदमाह—यथैक्षोः, रसफाणितादयो विकृतयन्तया आत्मन्येव बहुरूपा विज्ञानान्तर्यामिप्रभृतयो व्यवहारा भवन्ति ।

व्यवहारास्तस्यात्म-

न्येतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥ २७ ॥

प्राथमिकं मधुरद्रवरूपं रसः, पाकपिच्छिलं तत् फाणितं, शर्करिका-
पञ्चधारारूपं, गुडः पाकातिशयपिण्डीभूतरूपं, खण्डास्तच्छकलानि, रसश्च
फाणितं च शर्करिका च गुडश्च खण्डाश्च रसफाणितशर्करिका-
गुडखण्डाः । ते यथेक्षोर्विकृतय एक इक्षुरस एव तद्वत् परमा-
त्मनि एकस्मिन्नेव बहुरूपा अन्योन्यं विलक्षणाकारा अवस्थाभेदा
रूपविशेषा भवन्ति । के ते विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराद्देहजातिपि-
ण्डान्ताः विशिष्टं सर्वोपरिष्टाद् वर्तमानं मूलप्रकृतेः परं चिदचिद्भेदम-
प्राप्तं ज्ञानं चैतन्यं विज्ञानं ब्रह्म “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० ३९-२८) इति
श्रुतेः । (अन्तर्यामी पृथिव्यादियमयिता) “अन्तर्याम्यमृत” (बृ०
३-७-३) इति श्रुतेः । प्राणस्त्रिगुणात्मिकायां सत्त्वगुणप्रधानायां ज-
ड्यायां स्वमायाशक्त्यां प्रतिबिम्बितं तज्जीवरूपम् ।

प्राणास्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि ।

इन्द्रिये वायुभेदे च बलान्तर्यामिणोरपि ॥

इति स्मरणात् । तावेतौ चिदचिदात्मना विवर्तमानस्य विज्ञा-
नस्य चित्कोटिगतौ “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये” (श्वे ४-६) ति श्रुति
प्रसिद्धौ भेदौ । विराद्देहः समष्टिशरीरं पञ्चीकृतपृथिवीकार्यत्वात्
पृथिवीवदबादिमायान्तैस्तत्त्वैर्दशगुणोत्तरवृद्धैरावृतं मनआदिषोडशवि-

ननु निरुपाधिब्रह्मण एव विज्ञानरूपत्वाद्द्विज्ञानमित्यवस्थावर्गनमुक्तमिति चेन्न
नामवैशिष्ट्येनावस्थात्वोत्प्रेरदोपात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कारोपेतं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णं ब्रह्माण्डम् । जातिपिण्डा-
देवत्वमनुष्यत्वपशुत्वपक्षित्वसरीसृपत्वस्थावरत्वादिजातिभेदयुक्ता व्यष्टि-
देहाः । एतावाचित्कोटिगतौ विज्ञानस्य भेदौ ।

ननु चैतन्यं कथं चेत्यात्मना विवर्तेत ।

नन्वचेतना रज्जुः कथं चेतनसर्पतया विवर्तेते । रज्जुतत्त्वाज्ञाना-
च्चेत् तर्हि चैतन्यमपि तदज्ञानाच्चेत्यात्मना विवर्तेताम् ।

ननु मायामपि चेत्यान्तर्भूता तत् कथं सर्वं चैत्यं मायया चेतने-
ऽध्यस्तं भवेदिति चेद् न मायासम्बन्धोऽप्यस्य मायया, तस्या अपि
चेत्यान्तर्भूतत्वमित्युररीकरणात् । न चात्रात्माश्रयतादोषः । “न हि मा-
यायामघटितं किञ्चिदि”ति न्यायात् । यथाहुः—

“दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् ।”

इति । तस्मान्मायासम्बन्धस्यापि तत्कार्यसम्बन्धस्यैव मायैव हेतुः ।
तदुक्तमाचार्यैः—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं ।

सङ्गच्छते सकलमत्र न वो विवादः ॥

मोहोऽपि दृश्यवपुरत्र च संवदध्वे ।

तस्मात् तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥

इति । तस्मात् समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतत्कारणान्यचेतनान्यपि
चेतनस्यैवाघटितघटनापटीयसो रूपाणि, तथा च श्रीवैष्णवे—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

त(दे)वार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

इति । अनुगृहीते च भगवता—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् (गी० १०-३९)

इति । चिद्विवर्तेश्चेत्यमित्यत्र साद्विर्युक्तिश्चोपदिश्यते—

प्राग्विवाथोऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना ।

न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्गार्थस्य प्रकाशता ॥

इति । अन्तशब्दः स्वरूपवाची “अन्तोऽस्यवसिते मृत्यौ स्वभावे निश्चयेऽन्तिके” इति । अत्र रसस्थानीयं विज्ञानं, फाणितस्थानीयोऽन्तर्यामी, शर्करिकास्थानीयः प्राणः, गुडस्थानीयो विराड्देहः, तत्त्वण्डस्थानीया जातिपिण्डाः । विज्ञानं चान्तर्यामी च प्राणश्च विराड्देहश्च जातिपिण्डाश्च तथा तदन्ताः तत्स्वरूपाः ।

हन्त तर्हि परमात्मनो महान् स्वगतो भेदः प्राप्तः न च तदौपनिषदानामिष्टम् “एकम्” “एव” “अद्वितीयमि”ति पदत्रयेण श्रुतौ त्रिविधस्य भेदस्य बाधितत्वाद्, इतरथा मृदादिवद् विकारित्वापत्तेश्चेत्यत्राह—एते विज्ञानादिरूपाः तस्य चिन्मात्राकारस्यापरस्य आत्मन्यवस्थाविशेषाः चिदचिद्भेदाः चिद्भेदा अचिद्भेदाश्च व्यवहाराः व्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनम् उपादानमर्थक्रियेति चतुर्विधः तद्भेदमात्रसिद्धभेदाः न स्वरूपभेदवन्तः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६-१-४) इति “अजायमानो बहुधा विनायत” इति च श्रुत्यायमर्थ आधिष्णतः । एका विज्ञानावस्थैव यस्तुसती मायोर्चीर्णरूपत्वाद् रज्ज्ववस्थावद् अव-

स्थान्तराणि मायाकार्यत्वादवस्तून्येवेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवाशिष्यते ॥

इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

ननु चिदचिद्वेदस्य तदवान्तरभेदस्य च मिथ्यात्वेऽर्थक्रियाकारित्वं न सङ्गच्छते । न खलु मृगतृष्णिकोदकस्नानेन तुष्यति कश्चिदित्यत्राह—

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः

सर्पभयं भवति हेतुना केन ।

तद्वद् द्वैतविकल्प-

भ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥ १८ ॥

अयं सर्प इति भ्रान्त्याधिष्ठानभूतायां रज्ज्वां भुजङ्गो नास्ति ना-
ये सर्प इत्युत्तरकालं बाधितत्वाद् भुजङ्गोत्पत्तिहेतोस्तत्राभावाच्च तत् केन

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं लौकिको व्यवहारो न हि शुक्तिरजतेन भूषण
निर्माणं संभयतीत्यत आह—रज्ज्वामिति ।

अथ भाव रज्ज्वां सर्पोन्पादकानां सर्पोवयवानामभावेन सर्पो नास्ति तर्हि केन
हेतुना भयं भवति । भ्रमरूपाविद्येति चेत् तद्वत्, इदं द्वैतविकल्पभ्रान्तिः अ-
न्तर्याम्यादिभ्रान्तिः न सत्यमित्यर्थः । आत्मनि वासनारूपाविद्यामूलकं वासना-
रूपसूक्ष्मोपाधिबैशिष्ट्येतापि ब्रह्मभानं मननादिपरिपाकवतामस्त्येव । अविद्यावा-
श्चाध्यासिकसम्बन्धेन परमात्मैवाश्रयः । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्यत्वरूपं चित्तो-
पादानत्वम् ।

स्पष्टं चैतद्—अनादि निघने ब्रह्मेत्याद्यष्टोके हरिपत्न्ये १ तत्त्वादप्रच्युतस्य
घन्तुनो भेदानुकारेणामत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिवा विरसैः स्वप्नविषयप्रतिभा-

हेतुना सर्पभयं सर्पाद् भयं आन्तस्य भवति यदि मिथ्यावस्तुनः कार्यकरत्वं न भवेत् । मृगतृष्णिकोदकभ्रान्तेरपि प्रथमत आह्लादकरत्वमस्ति । एवं शुक्तिरूप्यभ्रान्त्यादेरपि द्रष्टव्यम् । अतो यद्वद् रज्जुसर्पभ्रान्तिरविधेय तद्वद् द्वैतविकल्पभ्रान्तिः । द्वैतविकल्पो द्वैतावभासः स चासौ भ्रान्तिश्च । द्वैतं च तद्विकल्पो भ्रान्तिश्च अविद्या आद्वितीयात्माज्ञानविभ्रान्तिवैव तथापि कार्यकर्त्री च भवतीति शेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ ।

सदसद्भ्रामनिर्वाच्याविद्या वेधैः सविभ्रमा ॥

इति । ततः किमित्यत उक्तं—न सत्याभिदमिति । यतोऽविद्यामयम् अत इदं द्वैतं न सत्यम् । असत्यमपि सत्यवद्भासत एव केवलम् । तस्मान्नाद्वितीयताहानिः ॥ २८ ॥

सवत् इत्यादिना । तत्त्वत्—स्वप्नरूपात् । अमत्यं वस्तुतो षड्विंशत्त्वात् । अविभक्तं तद्विधानेन । अन्वयः—वैधर्म्योपलम्भनात् । तादृशरूपोपपादिता तद्रूपप्रकारकज्ञानविशेष्यता । तदाह—स्वप्नविषयेति तद्व्याख्यातारः ।

एतेन तत्प्रक्रागिकर्मवशात् बीजाह्वरन्यायेनानादिपूर्वपूर्ववासनयैव सर्पादिभ्रमरूपां घटादिभ्रमरूपां च सृष्टिनीचरः करोतीति सूचितम् ।

अत एव 'रक्षौ भुजङ्गो जात'इति न प्रत्ययः किन्तु 'रज्ज्वां भुजङ्गमनो जात'इत्येव ।

एवं चानिर्घनीयभुजङ्गोत्पत्तिः प्रत्याख्याता पेदितव्येति दिक् ।

एतेन अनिर्घनीये सदमद्विलक्षणं जल्यदि मृगतृष्णाडाहुत्पद्यते एवं ब्रह्मणि प्रपन्नः सुदादौ घटादि स्थापनश्चेति यत्किञ्चिदुक्तं तदपास्तम् ।

तादृशानिर्घनीयख्याप्रसिद्धेः । किंच तस्य सद्भिन्नत्वादसत्त्वम् असन्निन्नत्वाच्च सत्त्वमिति द्विरूपतयायाति सप्र सत्त्वमारोपितमसत्त्वं यास्तामिति भेदाभेदयोरिव न तयोर्विरोध इति सदसत्ख्यातिवादः सांख्याभिमतः समर्थितो भवतीति ॥

केयमविद्या नाम, कस्य कस्मिन् वाऽसावित्यत्राह—

एतत्तदन्धकारं

यदनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या

न विदन्ति वासुदेवं

सर्वात्मानं नरा मूढाः ॥ २९ ॥

अथ केयमविद्या कस्य चेत्याह—एतत्तदिति ।

यदनात्मनि देहादौ आत्मता आत्मबुद्धि एतत्तदन्धकारम् अविद्यैवेत्यर्थः । भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा सर्वात्मानं वासुदेवं न विदन्ति । एतेन न विदन्त्यनयेति अविद्यापदव्युत्पत्तिं प्रदर्शिता ।

तथा च सनत्सुजातीयभाष्ये—

“उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते

मोहो मृत्यु संमतो य कवीनाम् ।

प्रमोदं वै मृत्युमहं ब्रवीमि

सदाप्रमोदामृतत्वं ब्रवीमि ॥

इति पद्ये श्रीभगवत्पादोक्तं ‘मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमान । अनेनाप्रहणान्यथाप्रहणात्मिका अविद्या सूचिता’ इति । अप्रहणमात्मस्वरूपा ज्ञान तन्मूलकमिथ्याज्ञानात्मिका इत्यर्थः ।

श्लोकार्थस्तु अन्धपश्ये सत्त्वजातोक्ति—हे क्षत्रिय ये मृत्योरस्ति त्वनास्ति त्वे प्रागुक्ते ते उभे आद्यप्रवृत्ते आदिसर्गमारभ्य प्रवृत्ते ।

तनु कथं तयोर्मिथो विरुद्ध्यो सत्यत्वमत आह—मोहो मृत्युरिति । भवदेयं विरोधस्तयोर्वैदि परमार्थरूपो मृत्यु स्यात्, किन्तु यो मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमान स मृत्यु केषा चित्पथीना समत अहं ममेति मिथ्याज्ञानस्यापि कारणमात्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणदिमर्वांतर्यबीजमहं ब्रवीमि तथा मदा प्रमोदं स्वाभाविकरूपणावस्थानममृतत्वं ब्रवीमि इति ।

तदतदन्धकारम् अविद्या यदनात्मनि देहादौ आत्मता, भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा आत्मतत्त्वजिज्ञासाशून्या नराः सर्वात्मानं सर्वस्य चराचरस्यात्मानं स्वरूपभूतं द्रष्टारञ्च वासुदेवं सर्वात्मत्वेन न विदन्तीति । सदानन्दचिद्धनस्यात्मनः स्वरूपतिरस्करणेना-

धुम्बाद्यायतनाधिकरणे च “देहादिष्वनात्मस्य ‘अहमस्मि’ इत्यात्मबुद्धिरविद्या” इति शाङ्करभाष्ये उक्तम् ।

तथाध्यासभाष्येऽपि—

“युष्मदस्मप्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशबद्धिस्वस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि ह्यतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यनस्तपोरध्यासो मिथ्येति (नास्ति) भवितुं युक्तम्” इत्यनेन मिथ्याभूतेनालीकेन सकललोकशास्त्रव्यवहारानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा “तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मभ्रतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेन अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिगोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सन्यायते मिथुनीकृत्य ‘अहमिदम्’ ‘ममेदम्’ इति नैसर्गिको लोकव्यवहारः” इति सिद्धान्तितम् ।

तस्यैव चाध्यासस्य प्रहाण्याध्यात्मशास्त्रमिति निष्कर्षः । तत्र सत्यं ब्रह्म विशेष्यम् । अतमुपाधयो विशेषणम् ।

रूपष्टोक्तं चैतदैतरेयोपनिषदि “सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इत्यादिना ।

विशेष्यांशस्यैव च नामधेयं भवति नहि घट इति घटत्वस्य नामधेयमिति कोऽप्यभ्युपैति । ‘नैसर्गिक’ इत्यनेन पूर्वपूर्वभ्रमजन्यः उत्तरोत्तरः संस्कारस्ततश्चोत्तरोत्तरभ्रम इति सूचितम् ।

एतेन भावरूपाऽविद्या भाष्यकृतोऽभिप्रेतेति मतमपास्तम् । इदमेव सूचयितुं ‘त’ मतमेव लक्षणमध्यासमविद्येति ध्रुवते’ इत्युक्तं, भाष्ये भावरूपायाः कारणाविद्यायाः स्वाभिमतत्वे तु ‘अध्यासमपीति’ ध्रुवात् ।

संभावितानेकस्वरूपान्तरप्रकाशनशक्तिरविद्येति, प्रकृतिरिति, मायेति, प्रधानमिति, अक्षरमिति, शून्यमिति, चाभिधोयत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्त्ये तदज्ञानमोहिता भरा. सन्तीति, नेत्याह—

प्राणाद्यनन्तभेदै-

रात्मानं संवितस्य जालमिव ।

‘तमेतमेवंलक्षणम्’ इत्यक्षरस्यास्येन ‘अह’ ‘मम’ इत्याद्या ष्वाविद्या । ‘वासुदेव सर्वमि’नि द्वौ तस्यैव त्रिशोधित्वात् ।

योगसूत्रेऽपि “अनिन्याशुचिदु खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मव्यातिरविद्या” इति लक्षणमुक्तम् । इति व्याससूत्रेऽपि एतद्विलक्षणस्याऽविद्यालक्षणस्यानुक्तत्वात् तस्यापीयमेव संमता ।

अत एव “पञ्चवृत्तिर्मनोवद्गुणपदिश्यत” इति सूत्रे परमतमप्रतिपिद्ममनुमत भवतीति न्यायेन योगशास्त्राभिमतता प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपा मनस पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते” इति भाष्ये उक्तम् ।

तस्मान्निर्मलरूपा स्थूलाविद्या वासनारूपा चाव्यक्तपद्वाच्या सूक्ष्माविद्या, व्यवहारकाः सा स्थूलाविद्याया कलाम् इति तस्या एव ‘अव्यक्त कारणमि’त्यादौ कारणत्वेन निर्देशः ।

सा चेय जन्मा नाशनादि अज्ञानेनामित्यादावत्रत्वोक्तिस्तु एतत्सृष्टौ तजन्म नाशानुपलम्भात् छायावद्विचित्रसृष्टिजनकतया रूपकेण वा ।

किंच ‘तत्तु समन्वयात्’ सूत्रे ‘साधुषरवे-मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्’ नशानित्यत्व नाशयत्वमेव तत्र तु अज्ञान्याया अविद्याया नाशयत्वमिव जन्मस्यापि मोक्षन्याविनाशिन्ये किं वाच्यम् जन्मन्वनाशयत्वयो परस्परत्यासरेव लोके दर्शयत् पूर्वं चात्रिशा जन्म साशय वेति सिद्धमित्युक्तमस्तत् ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्त्ये न तदा सन्ति नेत्याह-प्राणोति । प्राणोऽन्तर्धाम् । अ-

संहरति वासुदेवः

स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥ ३० ॥

प्राणोऽन्तर्यामी । आदिपदाद् ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्य-
ष्टिदेहाश्च गृह्यन्ते । वासुदेवः चिदेकरसं ब्रह्म स्वविभूत्या स्वयानन्य-
गामिन्या विभूत्या स्वातन्त्र्यशक्त्या मायया आक्रीडमान इव, “लोक-
वत्तु लीलकैवल्यम्” (ब्र०सू० २-१-३३) इति श्रीमच्छारीरकमूत्रौ-
क्तीत्या स्वाराज्यसमृद्धिमन्तो नरेन्द्रा यथा स्वविभूत्या क्रीडन्ति, त-
द्ब्रह्मात्मनात्मन्येव विहर्तुकाम इव प्राणाद्यनन्तभेदैः प्राणाद्यैरन्तैर्भेदैर्भि-
न्नाकारैः आत्मानं जालमिव जालकारः संवित्तस्य सम्यग् विततं व्या-
प्तं कृत्वा पुनः स्वयमेवात्मविचया स्वाविधां विधूयात्मन्येव सर्वं
संहरति । तदुक्तमाचार्यैः—

“अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्थावरं जङ्गमं च

स्वाज्ञानादेव भूत्वा कचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र बद्धम् ।

तच्चाज्ञानं विनष्टं स्थितमथ च तदेवांशभेदोपपत्ते—

रेवं सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जायतेतीति केचित्” ॥

इति ॥ ३० ॥

द्विपदेन ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्यष्टिदेहाश्च । संवित्तस्य दर्शयित्वा स्ववि-
भूत्या वामनाह्वया क्रीडमान इव स्वज्ञानेन स्वाविधां विधूय सर्वमात्मन्येव संहर-
तोति भावः । शून्ययः(ऽऽत्मनो विनास्त्विवापत्तिः । धमविरयेण तु न विनास्त्वित् ।

अत एवमुक्तम्— कान्ताविषयैः भुक्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे छेना
किरीना नु रिम् इति विस्मयः न विनास्त्वित् । यन्नुतोर्थे प्रपन्नः धम, एव न
कोपि पदार्थ इति तद्वन्यत्वमिति मूत्रे शाहूरभाष्ये स्फुटं प्रतिपादितमिति ॥ ३० ॥

आत्मानं सवितत्यं सहरतीत्युक्तम् । तत्र कदा केनात्मना कथं सृजति सहरति चेत्यत्राह—

त्रिभिरेव विश्वतैजस-

प्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तै-

भ्रमभूतैश्छादितं तुर्यम् ॥ ३१ ॥

आदिमध्यनिधनाख्यैः सृष्टिस्थितिसहारावस्थास्यै त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः जाग्रदादीनाश्रित्य विश्वतैजसप्राज्ञास्यैस्त्रिभि रूपैरात्मानं सवितत्यं सहरतीति पूर्वेण संबन्धः ।

नन्दनन्तचिद्रूपे भगवति भासमाने कथं जाग्रदादयः कालास्तद्गता विश्वसृष्ट्यादयः तदभिमानिनो विश्वाद्यश्च भासरेचित्यत उक्तं भ्रमभूतैः मिथ्याभूतेरपि तैरेव तुर्यं भगवतो निजं धाम च्छादितमि-

आत्मानं सवितत्यं सहरतीत्युक्तं तत्र कदा केनात्मना कथं सृजतीत्यत्राह— त्रिभिरेवेति । त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः आदिमध्यनिधनाख्यैः सृष्टिस्थितिसहारावस्थास्यै जाग्रदादीनाश्रित्य भ्रमभूतैर्विद्यादिभिः आत्मानं सवितत्यं सहरति ।

तथा च धृतिः—“सर्वं ईदं तद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्पात् । जाग्रत्स्थितस्थानो(१) बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुवैश्वानरः प्रथमः पादः ।

(१) स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञः । सप्त ष्टुलोकसूर्यवायुवाकाशजलपृथिव्याहवनीया अहानि यस्य स । बुद्धिन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश, प्राणादयः पञ्च, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति चत्वारः, संकल्पनया एकोनविंशति मुखान्वयेति सः । स्थूलाज्जिह्वादीन् भुङ्क्ते स विश्वं इत्यर्थः ।

ति । स्वमायाशक्त्यात्मीयं धाम तिरस्कृत्य जाग्रदाद्यवस्थाश्रयणेन वासुदेवो विश्वादिरूपी विश्वसृष्ट्यादिक करोतीत्यर्थः । अमभूतरिति जाग्रदादीनां मिथ्याभूतत्वान्न वस्तुतस्तैस्तुर्यं निरस्कृत, राहुणेवादित्य । तत्तिरस्कारे साधकाभावेन स्वासिद्धिप्रसङ्गादिति ।

तदुक्तं तत्त्वविद्धि । "अनेन च जगतास्य भगवत प्रकाशात्मक

(१) स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः ससाङ्गः पञ्चोर्नविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसोऽन्तितोय पादः ।

(२) यत्र उक्तो न कचन काम कामयते न के चन स्वप्न पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्त्वोय पादः ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामिणो योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ।

(१) इन्द्रियापेक्षयाऽन्तःस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा स्वप्ने प्रज्ञा यस्य स चान्तः प्रज्ञः । विश्वस्य सविपयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवलाघासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोगः । समानमन्यदिति ।

(२) सुप्तपदार्थमाह—यज्ञेति । नहि मपुत्रे पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा करचन विद्यते नदेतत्सुप्तं स्थानमस्येति सुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनः स्पन्दितं द्वैतजातम् । तथारूपापरित्यागेन विरेकापन्नं नेशतमोपस्तमिवाह सप्रपञ्चमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्ननागन्मल स्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेषमत्रस्थाऽविदेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन इत्युच्यते । मनसो विपयविप्यवाहास्वप्नानायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नानन्द एव अनात्यन्तिकत्वात् । अत्यन्तानायासरूपा हीय स्थितिरनेनानुभूयते इत्यानन्दभुक् । बोधलक्षणं चेतो द्वारं सुप्तमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीतिं चेतोमुखः । सुप्तोऽहि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते इति ।

रूप न कदाचित् तिरोधीयते । एतत्प्रकाशनेन प्रतिष्ठा लब्ध्वा प्रकाश
मानमिदं जगदात्मनः प्राणभूतं प्रकाशं कथं निरोद्धुं शक्नुयात् । कथं
च तन्निरुद्धं × × × न प्रकाशेते”ति ।

तत्र जामत्तामात्मनोऽज्ञानोपहितस्यान्तर्बहिष्करणतद्विषयज्ञानक्रिया-
तत्फलव्यवहारेण प्रतिभाससमयः । जामत्प्रपञ्च सर्वप्रमातृसाधारणो
भवति व्यवहारिकसत्ताकत्वात् । तद्द्रष्टात्मा विश्वसंज्ञो भवति ।

बहिष्करणतद्विषयज्ञानादीनि निद्रामुद्रा बहन्त्या स्वाविद्यैवान्त-
करण उपसहृत्य तद्वासनासहस्रवासितान्तं करणतद्विषयज्ञानक्रिया
फलमात्राकारेणात्मनः प्रतिभाससमयः स्वप्नः । स्वाप्नप्रपञ्चस्त्वे-
कैकप्रमातृसाधारणो भवति प्रतीतिमात्रसत्ताकत्वाज्जाग्रदकारान्तरज्जु-
भुजङ्गादिवत् सुखादिवदन्ति (नितरः) स्थत्वाच्च तद्द्रष्टात्मा तैजसः ।

अन्तःकरणतद्विषयज्ञानादिकमपि प्रौढ्या निद्रया त-
न्मूलाज्ञान उपसहृत्य जामत्स्वप्नभ्रमसम्कारसङ्घीचीनम्याविद्यामात्र-
शेषविवर्तित्वेनात्मनोऽवम्यानसमयः सुषुप्तम् । सांषुप्तज्ञानं च साक्षिमा-
त्रसर्वेषुविग्रहत्वादान्तरीयत्वान्चर्ककनिष्ठमेव न सर्वप्रमातृसाधारणम् ।
तद्द्रष्टात्मा प्राज्ञः ।

स्वाविद्यामपि स्वसविद्यापाम्यं सदानन्दचिन्मात्राकारेणात्म-
नोऽवम्यानसमयन्तुर्यम् । तदप्यात्मानुभयरूपत्वात् सर्वान्तरत्वा-
च्चैकैकप्रमातृगतं भवेत् । तद्द्रष्टात्मा तुरीय उच्यते ॥ ३१ ॥

तदेव वामुदेव स्वयमेवात्ममाययात्मानमज्ञानविनात्मनि षष्ठित्-
कालमनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चात्मना तन्नियामकेद्वयरात्मना च व्रीडति । स

एव पुनरात्मविद्ययात्माविद्यामपोह्यात्मान पश्यतीत्याह—

मोहयतीवात्मानं

स्वमायया द्वैतरूपया देवः ।

(१) नान्त प्रज्ञ न वहि प्रज्ञं नोभयत प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञ नाप्रज्ञम् । अ-
दृष्टमव्यवहार्यमप्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शा-
न्तं शिखमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ' इति ॥ ३१ ॥

स एव वासुदेव नियाम्यात्मना नियामकात्मना च क्रीडति पुनरात्मज्ञानेना
विद्यां नाशयित्वात्मानं पश्यतीत्याह—मोहयतीयेति—

द्वैतशब्देन द्वाभ्या प्रकाराभ्यामिते ज्ञाते द्वैतं तस्य भावो द्वैतमिति व्युत्पत्त्या
नामरूपे उच्येते तथा च द्वैतं नामरूपे तदेव स्वरूपं यस्यास्तथा स्वमायया आ-
ध्यासिकसबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात्स्वभावभूतया ।

(१) मन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्त प्रज्ञा-
दिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्त प्रज्ञमित्यादि निषेधो व्यर्थ ' इति चेन्न—सर्पादिविकल्प
प्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतातिवत्तदवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपादयितुमिष्ट
त्वात् । नान्त प्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेध । न वहिप्रज्ञमिति विध्वप्रतिषेध । नो-
भयत प्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थानिषेध । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्ता
वस्थाप्रतिषेध । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञानृत्वनिषेध । नाप्रज्ञमिति अर्धं
तनयप्रतिषेध । अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अप्राह्यं कर्म-
न्द्रिये । अलक्षणमननुमेयम् । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दै ।
एकात्मप्रत्ययसारम्—ज्ञाप्रदादिस्थानेऽप्येकोऽयमात्मैत्यन्यभिचारी य प्रत्ययस्तेना-
नुमरणोयम् । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उक्त ।

अत एव शान्तम् । शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्त
इति ध्वन्यर्थः ।

उपलभते स्वयमेवं

गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥ ३२ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण देवः स्वप्रकाशचिदात्मा भगवान् द्वैतरूप-
या स्वमाययात्मानं स्वयं मोहयतीव स्वयमेव च पुनः गुहागतं
मायातिरस्कृतम् आत्मानं पुरुषं परमात्मानम् उपलभते ॥ ३२ ॥

वासुदेव स्वमायया विद्यं सृजति पश्यति चेत्युक्तम् । तत्र कुत्र
सृजति पश्यति चेत्यत्राह—

ज्वलनाद् धूमोद्गतिभि-

र्विविधाकृतिरम्बरे यथा भाति ।

तथा च वचति—नद्वैतस्य भावभूता मायया संनिता विष्णोरिति ।

भास्मान्मुपाध्यच्छिन्नमात्मानं जीवादिकं मोहो मिथ्याज्ञानं तद्गन्त-
मिव करोतीत्यर्थं । वास्तवमोहाभावादिरेव्युक्तं तेनारोपित एव मोहं तेषां
स्वप्नरूपानानं च सूचितमित्यलम् ॥ ३२ ॥

स्यूतनिगलनन्दापेन तद्वद् दृश्यति—ज्वलनादिति ।

ज्वलनाद्गन्धधूमोद्गतिभिः पर्यायैर्विविधाकृतिः कृष्णव्यादिरूपा यथा
भाति तथा विष्णोः स्वमायया बाधनरूपया द्वैतविस्मया सामप्रवृत्तया सृष्टिर्भा-
तात्यर्थं । नैवावता विष्णोर्विश्वसिन्धौ मृष्टे काल्पनिकत्वादिति भावः । अत्र
भातीत्युक्तस्य निर्वपत्रायजगदुत्पत्तावस्वरूपो दर्शितः । अत्र एव 'दृश्यते' इति
शेषः । आकाशे जलस्यैव सित्तायासद्वैतवद्विविधाकृतेस्तत्र स्वरूपाशेष-
संन्यासभवात् । अत्र एव "महाहृदिरन्वर्थात्" इत्यधिकरणे भाष्ये "प्रत्येक्येव हि
केचनं पुनिकां रजतमिति तत्र तत्र रजतमस्त्विति" इत्युक्तम् । न च तत्र दोषस्य

तद्वद् विष्णौ सृष्टिः

स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति ॥ ३३ ॥

यथा ज्वलनाद् अग्नेः धूमोद्गतिभिः अम्बरे विविधाकृतिः श्वेतत्वकृष्णत्वादिरूपा भाति, तद्वत् स्वमायया विष्णौ द्वैतविस्तरा द्वैतविस्ताररूपा सृष्टिः सृज्यत इति कार्यपरम्परा भाति । विश्वाश्रयत्वेऽपि तदसंस्पर्शेऽम्बरधूमदृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

स्यादेतत् जाग्रदादिद्रष्टात्मा परमेश्वर इति न युक्तं, तस्य सात्त्विकत्वरजसत्वतामसस्वभेदात् परस्य मायोत्तीर्णत्वेन सात्त्विकत्वाद्यसम्भवाच्चेति । तत्राह—

शान्त इव मनसि शान्ते

हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।

व्यवहारस्थो न पुनः

परमार्थत ईश्वरो भवति ॥ ३४ ॥

व्यवहारस्थो जीवभावं गत ईश्वरो मनसि शान्ते सात्त्विके शान्तः सात्त्विक इव भवति हृष्टे राजसे हृष्टो राजस इव मूढे तामसे मूढः तामसः इव न पुनः परमार्थतः, गुणानां दृश्यत्वेन दृक्सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

रजतज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं मम तु रजतत्रयमिति लाघवमिति वाच्यम् उत्पत्तिनाशरूपनापेक्षया प्रमास्थले कलसस्य तस्यैव तथात्तत्रौचित्यादिति ॥ ३३ ॥

काल्पनिर्देहिभिः परमेश्वरस्य न वास्तवः सम्बन्धो न वा तेन तस्य विकृति-

ननु सुखदुःखमौहानामनुभवितुरात्मनस्तं कारणैर्मुष्णैः सम्बन्धेन
भाव्यमित्यत्राह—

जलधरधूमोद्गतिभि-

र्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।

तद्वत् प्रकृतिविकारै-

रपरामृष्टः परः पुरुषः ॥ ३५ ॥

यथा जलधरधूमोद्गतिभिः जलधरधूमयोरुद्गतिभिरुदयैः गगन-
तलं न भलिनीक्रियते असङ्गस्वभावत्वात् तद्वत् प्रकृतिविकारैः
सुखदुःखमौहैस्तत्र प्रतीयमानैरपि अपरामृष्टः पुरुषो जीवमाव गत प-
रः परमात्मा, निरङ्गनत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एव चेत् क्षेत्रज्ञस्तेष्वेकस्मिन्क्षेत्रेऽन्येऽप्यज्ञा स्युः
एकस्मिन् दुःखिनि सर्वेऽपि दुःखिनः स्युरित्यत्राह—

एकस्मिन्नपि च घटे

धूमादिमलावृते शोषाः ।

न भवन्ति भलोपेता

यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥ ३६ ॥

त्रमित्याह—ज्ञान्याम्—शान्त इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ननु यदि सर्वक्षेत्रेषु एक एव क्षेत्रज्ञस्तेष्वेकस्मिन् दुःखिनि सर्वे दुःखिनः स्युः
रित्यत्राह—एकस्मिन्नपि च घटे—घण्टाकारे । क्वचित्तु 'एकस्मिन्घण्टागणे

इहैकस्मिन् घटे घटाकाशे धूमादिमलावृत्तेऽपि शेषाश्च मलोपेता
न भवन्ति यद्वत् तद्वद् एकस्मिन् जीवेऽज्ञानाद्यावृत्तेऽप्यपरो जीवोऽ-
नावृतो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं जीवगतौ धर्माधर्मौ (व्यव) हरता गुरुणा परमात्मापि
वितस्य निरूपितः । अथ 'गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ
न भवत' इति प्रश्नो दशभिः 'देहेन्द्रियेष्वित्यादिभिरार्याभिः परिह्रियते—

देहेन्द्रियेषु नियताः

कर्म गुणाः कुर्वते स्वभोगार्थम् ।

नाहं कर्त्ता न ममेति

जानतः कर्म नैव बध्नाति ॥ ३७ ॥

देहेन्द्रियेषु देहश्चेन्द्रियाणि च तेषु नियता व्याप्ता गुणाः कार्य-
करणसङ्घातात्मना परिणता प्रकृतिः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते, नाहं क-
र्त्ता ततो विलक्षणाकारत्वात्, न च मम तद्भोग्यफलं भवति इति जनतो
जानानान् कर्म नैव बध्नाति देहान्तरेण योजयति । येयमात्मनः का-
र्यकरणसङ्घातात्मिका जडा प्रकृतिस्तदनुभवेशाद्वा प्राप्तम्वातन्व्या, सैव
यत्किञ्चिदैहिकमामुत्रिकं वा फलमिच्छन्ती शुभमशुभं वा कर्म करो-

इति पाठः । शेषाः—अन्ये । एवं च एकस्मिन्नज्ञानावृत्तेऽपि नान्येऽज्ञानावृत्ता भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु बन्धनिवर्तकं तत्त्वज्ञानं किमित्याह—देहेन्द्रियेष्विति । देहेन्द्रियव्याप्ता
गुणाः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते नत्वहमिति न वा तत्कर्मफलं मम इति जानतः पुंसः

ति । तेनेह परब वा तत्फलमपि सेवानुभवति । आत्मा तु तत्तादात्म्या
ध्यासात् कर्तेव भोक्तेव च भासते 'ध्यायतीव लेलायतीव (बृ० ४-३-७)
इति श्रुते । अत एव जानत पुंसो न कर्मतत्फलसम्बन्ध
इत्यर्थ ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धस्य कर्मनिमित्तत्वेऽन्योन्याश्रय देहे सति कर्म
तस्मिन् सति देह इति तत्राह—

• अन्यशरीरेण कृतं

कर्म भवेद् येन देह उत्पन्नः ।

तदवश्यं भोक्तव्यं

भोगादेव क्षयोऽस्य निर्दिष्टः ॥ ३८ ॥

येन देह उत्पन्नः तत् कर्म अन्यशरीरेण तत प्राचीनेन कृत
भवेत् । तदारम्भक कर्म तत प्राचीनेन देहेन एव तत्तत् कर्मेति ना-
न्योन्याश्रय । न चात्रानवस्थादोष ससारम्यानादित्येन मूलक्षयकरत्वा-
भावात् । तदुक्त मट्टपादै —

“मूलक्षयकरो प्राहुरनवस्था हि दूषणम्” इति ।

ननु प्राचीनदेहकृतस्य कर्मण फलमनेन देहेन मुज्यत इति कुतो
निर्णयमित्यत्राह—तत् शुभमशुभ वा कर्म अवश्यं भोक्तव्यं यत.

कर्मसम्बन्धं न भवतीत्यर्थं ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धो यदि कर्मनिमित्तस्तदा सति देहे कर्म कर्मणि च सति देह
इत्यन्योन्याश्रय इत्याह—अन्येति । अयं भाव संसारप्रवाहम्यानादित्येन पूर्वश

अस्य भोगादेव क्षयो निर्दिष्टः शास्त्रेषु—

नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥

इति ॥ ३८ ॥

एवं चेद् विद्वद्भिरपि प्राचीन कर्मोपभोक्तव्यमित्यनिर्मांक्ष । तत्राह—

प्राग्ज्ञानोत्पत्तिं चित्तं

यत् कर्म ज्ञानशिखिशिखालीढम् ।

बीजमिव दहनदग्धं

जन्मसमर्थं न तद् भवति ॥ ३९ ॥

प्राग्ज्ञानोत्पत्तिं ज्ञानोत्पत्ते पूर्व यत् कर्मचित्तम् अनुष्ठितं तद्-
यतो ज्ञानशिखिशिखालीढं तन्मूलज्ञानसंहारद्वारेण सहतम् अतो
जन्मसमर्थं पुनर्जन्मसम्पादने शक्तं न भवति दहनदग्धं बीजमिव
तदुक्तं भगवता—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” । (गी० ४-३७)

इति ॥ ३९ ॥

तथापि ज्ञानोदयादूर्ध्वमादेहपातं क्रियमाणं कर्म विदुषो देहा-

रीरे कृतं कर्म देहान्तरे भुज्यते तस्मिन् कृतं देहान्तर इति बान्योन्याधय इति ॥ ३८ ॥

नन्येऽर्थाद् ज्ञानिभिरपि देहान्तरे कर्म भोक्तव्यं स्वान्तेत्याह—प्रागिति ।

ज्ञानाग्निदग्धं कर्म देहान्तरोत्पादनसमर्थं न भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

न्तरमुत्पादयतीत्यत्राह—

ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं

क्रियमाणं कर्म यत् तदपि नाम ।

न शिल्प्यति कर्तारं

पुष्करपत्रं यथा वारि ॥ ४० ॥

यद् ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वम् आदेहपात क्रियमाणं कर्म तदपि कर्तारं न शिल्प्यति न स्पृशति, यथा पुष्करपत्रं पद्मपत्रं ततथ वारि न शिल्प्यति तथेत्यर्थः । श्रुतिश्च “यथा पुष्करपलाश आपो न शिल्प्यन्ते एवमेवविदि पापं कर्म न शिल्प्यते” (छा० ४ १४ ३) इति । ससारं दुःखजनकत्वाविशेषाच्छ्रुतौ पापशब्देन शुभाशुभं कर्म गृह्यते ॥४०॥

• कुतो न शिल्प्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह—

वाग्देहमानसैरिह

कर्मचयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।

एकोऽपि नाहमेपां

कर्त्ता तत्कर्मणां नस्मि ॥ ४१ ॥

एवं ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं क्रियमाणमपि कर्म न देहान्तरेणान्तरापरदकमित्याह—
ज्ञानेति । कर्तृत्वाभिमानशून्यस्य पुंसस्त्वज्ञानोत्पत्तकर्मणः सम्बन्धायम्भव इह
मूलम् । ‘नाभुर्न क्षीयत’ इति वचनं तु प्रारब्धकर्माभिप्रायं द्रष्टव्यं तस्य भोगैव
भागादिति ॥ ४० ॥

कुतो न कर्म शिल्प्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह—वाग्देहेत्यादि श्लोक-

कर्मफलबीजनाशा-

उज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ॥

बुद्ध्वैवमपगततमाः

सवितेवाभाति भारूपः ॥ ४२ ॥

इह देहिषु मध्ये बुधा वाग्देहमानसैः कर्मचयः क्रियत इति
प्राहुः । न च अहम् एषां मध्य एकः तत्कर्मणां कर्तापि नास्मि ।
कर्मफलबीजनाशात् कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वं तस्य नाशादभावाद्
जन्मविनाशः पुनर्जन्माभावः । अत्र च न सन्देहः । एवं बुद्ध्वा
सवितेवापगतमा अपगतमोहः पुमान् भारूपो नित्योदितानस्तमित-
प्रकाशात्मा आभाति सर्वोपरिष्ठात् प्रकाशते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

किं शानोदयसमकालमेव कर्माणि नश्यन्ति किं वा कालान्तर
इति तदैवेत्याह—

यद्वादिपीकातूलं

पवनोद्भूतं हि दश दिशो याति ॥

ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्

तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ॥ ४३ ॥

इत्येन । कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वाभिमानस्तस्य नाशात्पुनर्जन्म न भवति । अत्र
संदेहो नास्ति । स्वस्वरूपं बुद्ध्वा प्रकाशरूप सविता इव पुनराभातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इपीका काशस्तस्या परिणताया स्थित तूलम् इपीकातूलम् ।
तत् पवनोद्धृतं दश दिशो याति यद्भवत् तथा तत्रविदः कर्मा-
णि तत्रज्ञानादेव ब्रह्मणि यान्ति लीयन्ते ॥ ४३ ॥

किं तर्हि विदुषो देह सद्य पतति किं वा कालान्तरे । आद्ये
पक्षे तत्त्वज्ञस्य गुरोरमावाद् ब्रह्मविद्या सम्प्रदायविच्छेद । द्वितीये विदुषो-
ऽपि देहाभिमानादनर्थप्राप्तिरित्याशङ्काया प्रारब्धकर्मवशात् कश्चित् काल
तद्देहस्तिष्ठति तदारम्भकस्य कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनाविनष्टत्वात् तद्विनाश
उपजीव्यविरोधप्रसङ्गान्मुक्तेषुवत् प्रारब्धफलस्य कर्मण फलभोगेन
विना क्षयायोगाच्च । तथापि नास्य प्राग्बद् देहाद्यात्मभ्रान्ति स्याद्
ब्रह्मभाव गतत्वादित्याह—

क्षीरादुद्धृतमाज्यं

क्षिप्तं यद्वन्न पूर्ववत् तस्मिन् ।

प्रकृतिगुणेभ्यस्तद्वत्

पृथक्कृतश्चेतनो नात्मा ॥ ४४ ॥

क्षीरादुद्धृतमाज्यं तस्मिन् पुन क्षिप्तं पूर्ववत् क्षीरवत् न
भवति यद्वत् तद्वत् प्रकृतिगुणेभ्यः प्रकृतेर्गुणेभ्य कायेभ्यो देहा-
दिभ्य पृथक्कृतः श्रुतियुक्तिभ्यामन्यत्वेन निश्चित चेतनो जीव आ-
त्मा परमात्मा सन् पुन प्रकृतिगुणेषु कर्मशेषास्थितोऽपि पूर्ववन्न भव-
ति, देहाद्यात्मभ्रान्ति न यातीत्यर्थ ॥ ४४ ॥

परमात्मभाव गतश्चेतन कथं भवतीत्यत्राह—

गुणमयमायागहनं

निर्धूय यथा तमः सहस्रांशुः ।

बाह्याभ्यन्तरचारी

सैन्धवघनवद् भवेत् पुरुषः ॥ ४५ ॥

यथा सहस्रांशुः सूर्यं तमो निर्धूनोति, तथा पुरुषो विद्वान् गुणमयमायागहनं कार्यकरणसङ्घातरूपं मायासङ्घं तमो निर्धूय निःशेषं संहृत्यानात्मत्वेन परित्यज्य बाह्याभ्यन्तरचारी देहाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि तदनवच्छिन्नत्वेन वर्तमानं सैन्धवघनवत् चिदेकरसं एव भवेत् । अन्तर्बहिश्च लवणमेव हि तत् । एवमात्मापि अन्तर्बहिश्च चिदेकरस एवावतिष्ठत इत्यर्थः । श्रुतिश्च—“तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्य कृत्स्नो रसघन एव एव वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्य कृत्स्नं प्रज्ञानघन एव” (बृ० ४—५—१३) इति ॥ ४५ ॥

यद्यात्मा मायातत्कार्येभ्योऽन्यः, तर्हि तेषां तत् पृथक्सत्त्वादद्विती-
त्वहानिरित्यत्राह—

यद्वद्वेहोऽवयवा

मृदेव तस्या विकारजातानि ।

यद्यात्मा मायातत्कार्येभ्योऽन्यस्तदा तस्याद्वितीयताहानिरित्याह—यद्वदिति । अवयवातिरिक्तोऽवयवी यथाऽमन् । मृद्विकाराश्च यथाऽजन्तो भान्ति । द्वाभ्यामस-

तद्वत् स्थावरजङ्गम-

सद्वैतं द्वैतवद् भाति ॥ ४६ ॥

यद्वद् अवयवाः शिर पाणिपादादयो देह एव, न ततः पृथक्-
सन्ति, तथापि देह तेभ्योऽन्य, अन्यथा तस्यावयवित्वायोगात् ।
यद्वच्च मृदेव तस्या विकारजातानि षटशरावमृदङ्गादीनि, न ततोऽ-
न्यानि, तथापि तेभ्यो मृदन्यैव, नो चेत् कारणत्वानुपपत्तेः । तद्वत्
स्थावर जङ्गम च जगद् अद्वैतं सदानन्दचिदेकरस ब्रह्मैव सद् द्वैतवत्
ततोऽन्यदेव भाति अन्यत्वेन भासन एव केवलम्, वस्तुतस्तु तदेव ।
तथापि जगतोऽन्यदेव तद्, अन्यथा मूलकारणत्वानुपपत्तेः । श्रुतिश्च—

विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ॥

(महानारायण ११—१)

इति । तेन नाद्वितीयताहानिशङ्कापीत्यर्थः । 'कोशकार इव क-
र्मगुणजालबद्धो यः ससरति स जीव क' इति यस्त्व पदार्थविषयप्रदान,
यश्च 'प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि' इति तत्त्वदार्थविषय, यश्च 'गुणपुरुष-
विभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ न भवत' इति फलविषय एव मे
(पामे) कचत्वारिंशदार्या भवन्ति ॥ ४६ ॥

रात्मामितं शतं द्वैतं तस्य भावो द्वैतं नामरूपे तद्गर्हितं अद्वैतम् द्वैतवद् नामरूपवत्त्व
नपदेव भातीत्यर्थः । तथाच श्रुति 'वावात्मानं विनातो नाममेव मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' इति ॥ ४६ ॥

‘यद्दद् दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु । तद्दत्तफलो-
पाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा’ इति यत् पूर्वमुक्तं तदेवानुवदन् वा-
क्यार्थसंभूतं जीवपरैक्यं तावदाह—

एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद्

बह्व्यः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।

लोहगतादिव दहनात्

समन्ततो विष्फुलिङ्गगणाः ॥ ४७ ॥

लोहगताद् दहनात् समन्ततो विष्फुलिङ्गगणा इवैकस्मात्
क्षेत्रज्ञाद् बहवः सुरनरपशुपक्षिजलजन्तुसंरीसृपस्थावरभेदेन तत्राप्ये-
कैकत्र बहुधा भेदेन चतुरशीतिलक्षसङ्ख्या क्षेत्रज्ञजातयो जाताः । य-
थोक्तं श्रुत्या ‘यथाग्नेर्विष्फुलिङ्गा व्युचरन्ति एवमेव तस्मादात्मन एत
आत्मानो व्युचरन्ति (वृ० २—१—२०) इति क्षेत्रज्ञजातिभेदाश्च
सद्भिरुपदिश्यन्ते— ..

त्रिदशा मनुजाश्चैव जलजा विहगा मृगाः।

सरासृपाः स्थावराश्च ससैते जन्महेतवः ॥

त्रिदशा षोडशलक्षाणि नव लक्षणाणि मानुषाः ।

“यद्दद्दिनकर एक” इत्यार्यया प्रतिपदितं ‘तत्त्वमसि’ इत्यादि धृतिसिद्धं जी-
वपरैक्यं तावदाह—एकस्मादिति । ननु ‘क्षेत्रज्ञजातयो जाता’ इत्यनुपपत्तं—

जीवेशौ च विशुद्धा चिद्धिभागश्च तयोर्द्वयोः ।

अविद्या तद्धितोर्योगः पदस्माकमनादयः ॥

दशभिर्दशभिश्चैव जलजा विहगा मृगा

सरासृषा एकादशाष्टादश स्थावरा स्मृता ।

इति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थिता ये क्षेत्रज्ञा त एक परमात्मापरपर्याय
प्रधान क्षेत्रज्ञ एवेति जीवपरैक्यलक्षणो वाक्यार्थोऽनेन श्लोकेन च
दर्शित ॥ ४७ ॥

एव चेत् कुत एषा बन्ध बुतो वा तन्निवृत्तिरित्यत्राह—

ते गुणसङ्गमदोषाद्

बद्धा इव धान्यजातयः स्वतुषैः ।

जन्म लभन्ते तावद्

यावन्न ज्ञानबहिना दग्धाः ॥ ४८ ॥

तन्त्रेण बावृत्त्या वात्रेवशब्द उभयत्र सम्बध्यते । क्षेत्रज्ञा स्वतो
मुक्ता अपि गुणसङ्गमदोषात् गुणा क्षेत्राणि ते सङ्गमाद् बद्धा
इव न परमार्थतो बद्धा औपाधिकस्य स्फादिकलोहित्यादिवत् पारमार्थि
कत्वानुपपत्ते "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ० २—५—१) इतिश्रु
तेश्च । धान्यजातयः स्वतुषैरिव बन्धहेतो क्षेत्रस्य स्योद्भवत्वे तत्त्व
तस्तदसस्पृष्टत्वे तत्त्वविचारेण (परं) हर्तुं शक्यत्वेऽनकत्वे च दृष्टा

इत्यभियुक्तोक्तं क्षेत्रज्ञाना जीवानामनादिस्वादिति चेन्न जीवानामुपाधिर्वेशि
ष्टयेन प्रकृते जन्मत्वोक्तेश्चोपात् । क्षेत्रोत्पत्तिरेव च क्षेत्रज्ञानामुत्पत्तिरिति तदाशय ।
एवमेव स्मृतावपि "प्रधानपुमोरजयो कारण कार्थभूतयोरिति"त्युक्तं संगच्छन्ते । जीवार्ता
नित्यत्वोक्तिस्तु विनेप्यानामादायेति निर्दिष्टमधस्तात् ॥ ४७ ॥

न्तः । एवञ्च यावद् ज्ञानाभिना जीवेश्वरैक्यसाक्षाज्ज्ञानाभिना नेद्वाः
संहतक्षेत्राभिमानाः तावद् जन्म लभन्ते धान्यजातयोऽपि यावद्बहिदाहं
पुनर्जन्म लभन्ते ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तत् कथं बन्धस्यानेन निवृत्ति-
रित्याशङ्क्य तस्याज्ञानमयत्वमाह—

त्रिगुणा चैतन्यात्मनि

सर्वगतेऽवस्थितेऽखिलाधारे । -

कुरुते सृष्टिमविद्या

सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥ ४९ ॥

त्रिगुणाः त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः अवयवा यस्याः सा
अविद्या चैतन्यात्मनि बोधस्वरूप आत्मनि सर्वत्र सर्वदा सृष्टिं सृज्यते
इति सृष्टिं क्षेत्रलक्षणानि कार्याणि कुरुते । इहाविद्याया भगवतः
स्वरूपाच्छादनशक्तिस्तमः, रूपान्तरसम्पादनशक्ती रजः, तत्प्रकाशनशक्तिः
सत्त्वमिति भेदः । यथाहुः—

“सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।”

इति ।

ननु 'सत्त्वं भावं न वित्तिर्व्यपनुदति यत् कर्मोद्भवो घटादिमिथ्याभूतं च कर्म क्ष-
पयति न तथा वित्तिव्याप्त्यं यतस्तत्' इति नयेनाज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्याभूते वस्तु-
न्येवावगमात् सत्त्वस्य बन्धस्य कथं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्कामुन्मूलयितुं बन्धस्या-
विद्यकत्वमुपपादयति—त्रिगुरोति । अविद्यायाश्च आध्यात्मिकसम्बन्धेन परमात्मै-

किं देहादिपरिच्छिन्न आत्मनि सृजति नेत्याह—सर्वगत इति ।
 देहादेरनुत्पन्नत्वात् तदनवच्छिन्न इत्यर्थ । तथापि किं क्षणिकवि-
 ज्ञानसन्तानरूपे नेत्याह—अवस्थित इति । स्थिरस्वभाव इत्यर्थ । आ-
 त्मन क्षणिकविज्ञानरूपत्वे पूर्वानुभूतार्थस्मरणानुपत्ते स्थिरत्वमास्थेयमि-
 त्याशय । श्रुतिश्च “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य” इति । तत्रैव सृजती-
 त्यत्र हेतु —अखिलाधार इति । अखिलम्याधारे द्रष्टरीत्यर्थ । तदुक्त-
 भगवता—

“यथा प्रकाशयत्येक कृत्स्न लोकमिम रवि ।

क्षेत्र क्षेत्रा तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत” ॥ (गा १३ ३३)

इति ।

ननु प्रकाशात्मनि भगवति कथमप्रकाशात्मिकाविद्या सम्भवतीत्यत-
 उक्त तथात्मा न स्पृश्यत इति । यथा राहु सवितारे प्रकाशमानो-
 ऽपि त न स्पृशति तथाविद्यात्मनि प्रकाशमानोऽपि त न स्पृशती-
 त्यर्थ । तदुक्त बृहद्वाचिके—

“अविद्यास्येत्यविद्यायोमेवासित्वा प्रकल्पते ।

ब्रह्मद्वारा त्वाविद्येय न कथञ्चन युज्यते ॥

इति ॥ ४९ ॥

वाच्यं शारङ्गानुयायिनाऽतिरिक्त्वाविद्याया इव । भ्रमाधिष्ठानत्वेव तद्विशेष्य-
 स्वरूपविवर्तोपादानवमिति वाच्यम् । अविद्या च मूढमा गन्ध्याग्रहणा मायास्वरूप-
 स्यूताविद्याया कारणमिति निश्चयं ॥ ४९ ॥

अविद्यया न स्पृश्यते चेत् कथं, सुकार्यायास्तस्यास्तस्मिन् प्रतीति-
रित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—

रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः

प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।

जगदुत्पत्तिविनाशौ

न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥ ५० ॥

यथा रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः तस्य प्रभवविनाशौ च न स्तः,
तद्वदिह आत्मनि जगदुत्पत्तिविनाशौ न स्तः न च तत्कारणमस्ति ।
अयमर्थः—यथा रज्जुव्यतिरेकेण तत्र सर्पस्य तत्कारणस्य चाभावेऽपि
सर्पभ्रान्तिः एवमात्मव्यतिरेकेण जगत्तत्कारणस्य चाभावेऽपि तस्मिन्
जगद्भ्रान्तिरिति ॥ ५० ॥

ततः फलितमर्थमाह—

जन्मविनाशनेगमना-

गममलसम्बन्धवर्जितो नित्यं ।

रज्ज्वामिति । रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः भुजङ्गारम्भकपरमाणुर्नास्ति तत्र तत्र
भुजङ्गस्य उत्पत्तिविनाशो वा भवतीति तथापि सर्पभानं भवति तद्वत् प्रकृति
जगतोऽपि उत्पत्त्याद्यभाषंऽपि भानं बोध्यमित्यर्थः । अनेनानिर्वचनीयसंपत्ति-
यादः स्फुटं निरस्तः सामान्यत उत्पत्तेर्निषेधश्चकवान् ॥ ५० ॥

आकाश इव घटादिषु

सर्वात्मा सर्वदोषेतः ॥ ५१ ॥

सर्वात्मा सर्वेपामात्मा नित्यं जन्मविनाशनगमनागममलसम्बन्धवर्जितः जन्मविनाशौ गमनागमौ मलानि चाविद्यादीनि तैः सम्बन्धेन वर्जितो हीनः तथापि घटादिषु आकाश इव सर्वदा सर्वत्र उपेतो व्याप्त इति ॥ ५१ ॥

तर्हि बन्धमोक्षार्थः प्रयाशोऽनर्थक इत्यत्राह—

कर्मशुभाशुभफलसुख-

दुःखैर्योगो भवत्युपाधीनाम् ।

तत्संसर्गाद् बन्ध-

स्तस्करसङ्गादतस्करवत् ॥ ५२ ॥

यदुपाधीनां कर्म, यश्च शुभाशुभजनितैः सुखदुःखैः सम्बन्धः तत् कर्म सम्बन्धश्च तत्संसर्गाद् उपाधिभिः सह तादात्म्याध्यासादात्मनो भवति, तस्करसङ्गादतस्करवद् यथा अतस्करस्य तस्करसङ्गाच्चौर्यं बन्धश्च भवेत् तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उपाधिनिवाविष्कुर्वन्नुक्तमर्थं विशदयति—

देहगुणकरणगोचर-

सङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भावः ।

तावन्मायापाशैः

संसारे बद्ध इव भाति ॥ ५३ ॥

देहशब्देन तदात्मना परिणतान्यव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतान्युच्य-
न्ते गुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादयः, करणानीन्द्रियाणि गोचरा ज्ञेयाः
कार्याश्च शब्दादयो विषयाः, तैः सङ्घात् पुरुषस्य यावदिह भाव
आत्मत्वाभिमानः तावन्मायापाशैः संसारे गर्भाधिवासादिदुःखे बद्ध इव
रुद्ध इव भाति । 'देहगुणकरणगोचरे'ति क्षेत्रस्वरूपमुक्तम् ।

यथाह भगवान्—

महामूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ (गी० १३-५-६)

इति ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तम् (क० १-३-१०-११)

इति श्रुत्या चैतदेव गृहीतम् ॥ ५३ ॥

बन्धस्वरूपमाह—

मातृपितृपुत्रबान्धव-

धनभोगविभागसम्मूढः ।

जन्मजरामरणमये

चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥ ५४ ॥

जन्तुः जीवो जन्मजरामरणमये ससारे चक्रे इव कुलालचक्रे
तत्स्थ पिपीलिकादिरिव भ्राम्यते भ्राम्यति । कथम्भूत मातृपितृपुत्र-
वान्धवधनभोगविभागसम्मूढः माता च पिता च पुत्रश्च वान्धवा-
श्च धनञ्च भुज्यन्ते इति भोगाश्चन्द्रनवनितादयश्च तेषां विभाग पृथक्
पृथगवभास 'ममेय माता' 'अय मे पिता' 'अय पुत्र' 'इमे वान्धवा'
'इद धनम्' 'इमे भोगा' इत्यादिरूप तेन सम्मूढो भ्रान्त ॥ ५४ ॥

कुतो हेतुर्भ्राम्यतीति कर्मवशादित्याह—

लोकव्यवहारकृतां

य इहाविद्यामुपासते मूढाः ।

ते जननमरणधर्माणो-

ऽन्धं तम एत्य खिद्यन्ते ॥ ५५ ॥

लोक्यत इति लोक कार्य्यकरणसघात तत्रस्थो व्यवहार आत्म-
त्वाभिमान तेन कृतान् अविद्याम् कर्म य उपासते कुर्वन्ति ते मूढाः
पुनरपि अन्धं तम अविद्यामयं देहान्तरमभ्येत्य जननमरणधर्माणो
जननमरणादिधर्माश्रया खिद्यन्ते दु समनुभवन्ति । श्रुतिश्च । "अन्ध
तम प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत" (वृ० ४-४-१०) इति ॥ ५५ ॥

कुतः सम्भूतेषमप्रकाशात्मिका माया प्रकाशात्मनि भगवतीति

स्वस्मादेवेत्याह—

हिमफेनबुद्बुदा इव

जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।

तद्वत् स्वभावभूता

मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥ ५६ ॥

एषा संसारहेतु माया विष्णोः सर्वात्मनः स्वभावभूता स्वो-
ऽसाधारणो भावः सत्ता स्वभाव. तस्मात् सम्भूता निसर्गसिद्धा
साद्भिः कीर्तिता “मिथ्याज्ञाननिमित्तं सत्यानृते मिथुनोक्त्या-
हमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार” इति । जलस्य
हिमफेनबुद्बुदा इव यथा वह्नेः धूमः तद्वच्च । निर्मलद्र-
वात्मकाज्जलात् कठिनं श्वेतवर्णं च हिमादि यथोत्पद्यते यथा च प्रका-
शवपुषो वह्नेरप्रकाशरूपो धूमः तथा प्रकाशात्मनः परमेश्वरादप्रकाश
रूपिणी मायोदेति । नो खलु निवर्त्येन तमसा विना प्रकाशस्य प्रकाशता
सिध्यतीति ।

यद्वा स्वमायाशक्तिमवलम्ब्य परमेश्वरो महदादिक्रमेणाण्डं
तदन्तश्चतुर्दशभुवनानि, तत्र चराचरशरीरणि, च सृष्ट्वा तत्रं तत्रान्तेर्यामि-
त्वेन जीवत्वेन च प्रविश्य विश्वनियमनं स्वनियमानतिक्रमेण सुखदुःखां
ऽनुभवञ्च किमुद्दिश्य करोतित्विन्नाह—हिमेति । यथा जलाद्धिमहेतत्तद्-

नन्वप्रकाशात्मिकेयं माया प्रकाशास्वरूपे ग्रहणि कथं संभवतीत्याह—हिमे-
ति । जलादेः फेनजनकत्वस्यैवभाववत् विष्णोः स्वभावभूता तन्मननस्वभावात्त्वात्तस्य ।

स्तथा परिणमनस्वभावात्त्वादेव जायन्ते न प्रयोजनविशेषान्निमित्ताद्
यथा च बह्वेधुम्, तथा कार्यकारणात्मिका माया परमेश्वरात् स्वत एवा
विर्भवति, न किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य, तस्यास्यकामत्वेन कस्मिंश्चिदिच्छास-
म्भवादित्यर्थ । श्रुतिश्च—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ (गौ०का० १-९)

इति अस्मिन् पक्षे मायाशब्देन तन्मयी विश्वसृष्ट्यादिका विभो
प्रवृत्तिर्गृह्यते ॥ ५६ ॥

एवं बन्धस्याविकल्पेन विद्यापोद्यत्व साधितम्, अथ विद्योदयोपाय
तस्या स्वरूपम्, तत्फलभूताया जीवन्मुक्ते स्वरूपञ्च क्रमेणैकोनविंश-
त्यार्याभिरुपदिश्यते । तत्रोपाय तावदाह—

एवं द्वैतविकल्पां

भ्रमस्वरूपां विमोहनीं मायाम् ।

उत्सृज्य सकलनिष्कल-

सद्वैतं भावयेद् ब्रह्म ॥ ५७ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण द्वैतविकल्पां द्वैत विकल्पयति भासयतीति
द्वैतविकल्पां ताम् अद्वैते द्वैतत्वस्यासम्भावितत्वाद् भ्रमस्वरूपाम्

मायाया विष्णो वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि आध्यात्मिकसम्बन्धेन तस्या विष्णो क्तिम्
सम्बन्धन्वात्तत्स्वभावत्वारोप इति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

विद्योदयोपायमाह—एवमिति । द्वैतं नामरूपात्मकं विकल्पभिन्नास्तद्विषयको
यो भ्रम तज्जनिता जीवाना विमोहिनोमयदुर्धप्रवृत्तिकां तथाच भ्रमविषयद्वैतवि

अथापि विमोहनीं संसारभयजनयित्रीम् । मायां देहाद्यात्मबुद्धिम् उ-
त्सृज्य सकलनिष्कलं सकलमथापि निष्कलं च नामरूपप्रपञ्चात्मना
मायया भासमानत्वेऽपि सदानन्दचिदाकरेणैवावस्थितत्वाद्, यथा सर्पद-
ण्डाद्यात्मनाविधया भासमानत्वेऽपि रज्जुः स्वेन रज्ज्वात्मनैव वर्तते ।
तद्वत्-एवम्भूतत्वाद् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं च ब्रह्म
भावयेद् आत्मतयोपासीत ॥ ५७ ॥

तत्कलमाह—

यद्वत् सलिले सलिलं

क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।

तद्वद् ब्रह्मणि विमले

भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥ ५८ ॥

यद्वत् सलिले महति क्षिप्तं कलशादिगतं सलिलं तन्मयं भवति,
यद्वच्च प्रभूते क्षीरे क्षिप्तमल्पं क्षीरं तन्मयं भवति, यद्वच्च समीरणे वाद्ये
प्रविष्टश्चामरादिसम्भूतो वायुः तन्मयो भवति, तद्वद् विमले निष्प-
ञ्चे ब्रह्मणि भावनया आत्मतयोपास्त्या तन्मयत्वं पुमान् उपयाति ॥५८॥

ततः किमित्यत आह—

इत्थं द्वैतसमूहे

भावनया ब्रह्मभूयमुपयाते ।

कल्पस्वरूपां तत्कारणवासनारूपां चोत्सृज्य 'नेह जानास्ति किञ्चन' इति मुक्तिबला-
त्सकलं एव निष्कलमद्वैतं महौवे इति आदरश्रीरन्तर्पांश्यां भावयेत् । समीरिते अनु-
स्वास्लोप आर्षः ॥ ७९ ॥

को मोहः कः शोकः

सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥ ५९ ॥

इत्थं भावनया द्वैतसमूहे ब्रह्मभूयम् अद्वितीयब्रह्ममयत्वम् उप-
याते द्वैतग्रमप्रवाहे नष्टे सति सर्वम् ब्रह्मावलोकयतो ब्रह्मणोऽन्यत्
किमप्यश्यतो विशेष को मोहः देहाद्यात्मग्रम, कश्च शोकः न
कोऽपि । यथोक्तं श्रुत्या 'तत्र को मोह क शोक एकत्वानुमपश्यत'
(ई० ७) इति ॥ ५९ ॥

नत्वात्माभिव्यक्तिनिमित्तस्य बुद्ध्यदेर्विलये कथमसौ प्रकाशेते
स्वप्नाह—

विगतोपाधिः स्फटिकः

स्वप्नभया भाति निर्मलो यद्वत् ।

चिदीपः स्वप्नभया

तथा विभातीह निरुपाधिः ॥ ६० ॥

यद्बन्निर्मलः स्वच्छ स्फटिको विगतोपाधिः विगतसमुद्राद्युपा-
धि स्वप्नभया स्वया प्रभया सितमास्वराकारेण भाति स्फुरति तथा
चिदीपोऽपि निरुपाधिः स्वप्नभया स्वरूपसम्बिदा विभाति ।

एतदुक्तम्भवति—यथोपाधिमन्तरेणापि स्फटिकमणिर्भासते भास

ननु बुद्ध्यदेर्विलये कथमसौ भासेदित्याह—विगतेति । 'यस्य भासा सर्वमिदं
विभाति' इति 'विज्ञातारमर केन विजानीयात्' इति श्रुत्या च ब्रह्मण स्वप्नकाल-
त्वान् सर्वावभासकत्वाच्च न तत्प्रकाशाय बुद्ध्यदेरेपेक्षेति भावः ॥ ६० ॥

नस्वभावत्वाद् एवं बुद्ध्याद्युपाधिमन्तरेणाप्यात्मा भासेत स्वप्रकाश
कारित्वादिति ॥ ६० ॥

आत्मन उपाधिवशाद् भानमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु कचि-
दपि नास्यान्यतो भानम् अपि तु स्वत एव निरञ्जनत्वेनान्यसम्बन्धास-
म्भवाद् व्याप्तत्वेनैकत्रावस्थानासम्भवाच्चिदेकरसत्वाच्चेत्याह—

गुणगणकरणशरीर-

प्राणैस्तन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।

अपरामृष्टो व्यापी

चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥ ६१ ॥

अयम् आत्मा सदागुणकरणगणशरीरप्राणैः गुणाः सत्त्वादयः,
करणगण इन्द्रियगण, शरीर पिण्डं, प्राणोऽन्तर्वायुः, तैः । तन्मात्रजा-
तिसुखदुःखैः तन्मात्राणि शब्दार्दानि, जातयो मनुष्यत्वाद्याः, सुखं शुभ
कर्मफलं, दुःखं अशुभकर्मफलं, तैश्च अपरामृष्टः । अभिव्यापीत्युक्तलक्ष-
णस्याप्याकाशस्य मनोगम्यत्वमित्यत उक्तम् चिद्रूप इति ॥ ६१ ॥

देहसम्बन्धाभावान्नास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वमपीत्याह—

द्रष्टा श्रोता घ्राता

स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।

श्लेशकर्मविषाकाशयंपरामृष्ट पुराणविशेष ईश्वर इति योगसूत्रे लक्षितं ब्रह्म स्मा-
रन् तद्रूपतां जीवत्याह—गुरुरिति । स्पष्टार्थः ॥ ६१ ॥

मन्वस्य दर्शनादिक्रियया विचारित्वात्त्वं विमलत्वमित्यत आह—द्रष्टेति ।

देही देहेन्द्रियधी-

विवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥ ६२ ॥

असौ आत्मा देही देहसम्बन्धं प्राप्तो द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च भवति । अतो देहेन्द्रियधीविवर्जितः सन् न कर्ता दर्शनादिक्रियां प्रति कर्ता न स्यात् । ग्रहीता मन्तेति मनोब्यापारोक्तिः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् एवं रसयितापि । स्पष्टेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—‘अपाणिपदो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।’ (श्वे० ३-१९) इति ॥ ६२ ॥

मायामुत्सृज्य ब्रह्म भावयेदित्युक्तम् । तत्केन प्रकारेणेत्येषां प्रतिक्षिपति—

एको नैकत्रावस्थि-

तोऽहमैश्वर्ययोगतो ज्यातः ।

आकाशवदखिलमिदं

न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥ ६३ ॥

आत्मैवेदं सर्वं

निष्कलसकलं यदैव भावयति ।

असौ आत्मा देही देहसंबन्धं प्राप्तः द्रष्टव्यं धातृत्वादिकं भजते देहादिविवर्जितान्तर्यं द्रष्टृत्वादिप्रमाणाभावेनेत्यर्थः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् स्पष्टेत्यर्थः । एवं रसयितेत्यत्रापि रसयितेनेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मोहगहनाद्वियुक्त-

स्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥ ६४ ॥

इदं दृश्यजातं सर्वम् आत्मैव तत्सतास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्ति-
रहितत्वाद्—

‘यदिदं दृश्यते किञ्चिद्दर्शनात्तत्र भिद्यते ।

दर्शनं द्रष्टृतो नान्यद्रष्टैव हि ततो जगद् ॥

इति स्मरणाद्, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ । (छा० ७-२५-२) इति
श्रुतेश्च । अतः अहमैवैश्वर्ययोगतोऽस्मात् सर्वात्मत्वविभूतिमत्त्वाद्
एकोऽद्वितीयः परमस्वतन्त्रो वा । नैकत्र देशे काले वस्तुनि वा अव-
स्थितः, किन्तु व्याप्तः । किं व्याप्नोति, अखिलमिदं द्वैतजातं
सर्वस्मिन् देशे काले वस्तुनि चावस्थितः आकाशवत् । तस्य वाग्वा-
द्यात्मताभावाद् वस्तुपरिच्छेदेऽपि कालदेशपरिच्छेदो व्यवहारावस्थायां
नास्तीति दृष्टान्तता । न खल्वपमेयोपमानयोः सर्वात्मना सादृश्यामिच्छ-
न्ति सन्तः । अत्र अस्मिन्नर्थे कश्चिदपि सन्देहो नास्ति इत्येवं नि-
ष्कलसकलं निष्पश्यत्वेऽपि सप्रपञ्चं ब्रह्म यदा भावयति स्वात्मतयो-
पास्ते, तदा तस्मिन्नेव काले मोहगहनाद् अविद्याबन्धाद् विमुक्तः
परमेश्वरीभूतः परमेश्वरस्वात्मसाक्षाद्गोपं गतः ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’
(मु० ३-२-९) इति श्रुतेः । ‘तदवेति’ ब्रह्मोपासनस्य तत्साक्षाद्गोपव-
नने न जन्मान्तराग्रे)क्षेति सूचितम् ।

स्यादेतत् । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इत्ययुक्तं, तत्र यादिनां बहुधा वि-
प्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—

केचित् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयकार्यं चैतन्यगुणाश्रितं शरीरमेवास्मेति कार्यत्वं तस्य मन्यन्ते ।

तत्रास्य सर्वात्मताया दत्त एवाञ्जलि, कार्यस्य कार्यान्तरेषु कारणेषु चाननुगमात् ।

केचित् प्राण एवास्मेति । तत्रापि सा न स्याद्, इन्द्रियाणामन्योऽन्यस्मिन्नर्थान्तरेषु चाननुगते ।

अन्येऽणु परिमाण देहपरिमाण वा प्रकाशद्रव्यमास्मेति । तेष्वपि सा न स्यात्, अणुपरिमाणस्य सर्पपादेर्मध्यमपरिमाणस्य घटादेश्च सर्वात्मत्वाददर्शनात् ।

केचित्पुन सर्वतो व्याप्त क्षणिकत्वलक्षण विज्ञानमास्मेति । तत्रापि सा न स्यात्, विज्ञानानामन्योऽन्यस्मिन् व्याप्त्यभावात् ।

अपरे शून्यमास्मेति मेनिरे । तेषा पक्षे व्यापक आत्मा व्याप्य विश्वं व्यापन क्रिया तत्रिक द्रष्टृदर्शनादिक च नास्तीति न सर्वात्मता-प्रसङ्गोऽपि ।

अपरे तु पृथिव्यादिवद् बुद्ध्यादिगुणवान्नित्यो विभु प्रतिशरीरं भिन्न. परमेश्वरादन्यस्तत्परतन्त्रोऽहप्रत्ययगम्यो जडद्रव्यविशेष आत्म-त्यास्थित । तेषा तस्य परमेश्वरे क्षेत्रज्ञान्तरेषु क्षेत्रेषु च व्याप्त्यभावात् सर्वात्मत्व नोररीकुर्वन्ति ।

एव परमात्मप्रेरिता प्रकृति. परमाणवो वा विश्वोपादानमिति मतेऽपि नात्मनस्सर्वात्मता स्यात्, निमित्तभूताना कुबिन्दकुलालादीना पदकुटादिष्वनुगमादर्शनात् ।

ये पुनर्ब्रह्मपरिणामत्व विश्वस्याश्रयन्ते तेषा ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेऽपि

तदंशो जीव इति नात्मनः सर्वात्मता स्यात् ।

औपनिषदाग्र्याणामपि ब्रह्मात्माधिष्ठितमाया विवर्तत्वं विश्वस्य ये-
ऽभ्युपगच्छन्ति, तेषामपि प्रकृतेरेव सर्वात्मता, न पुरुषस्य, कारण-
स्यैव कार्यानुगमनियमात्, नो वा तस्या अपि, पुंसस्तत्त्वरूपत्वाभावात् ।
तस्माद् 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्ययुक्तमुक्तमिति ।

नैप दोषः, स्वमायाशक्त्यनुप्रविष्टस्य ब्रह्मात्मन एव भोक्तृभोग्य भोग
त्रितयात्मकप्रपञ्चात्मना विवर्तितत्वोक्तेः 'रसफणितशर्करिके'(२६)त्यत्र ।

अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र०सू०१—१—२) इति
जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणत्वेन सूत्रितवान् भगवान् पाराशर्यः ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' (त० ३—१) इति भगवती श्रुतिर-
प्याह । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' (गी० १०—८)
इत्यच्युतेन चोपदिष्टम् ।

'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।'

'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !'

(गी० ७—६—७)

इत्यन्यत्र,

प्रकृतिं स्वामवष्टम्य विसृजामि पुनः पुनः

भूतमाममिमं कृणुम्' (गी० ९—८)

इति च । तस्माद् यथा क्षणिकम्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन श्रु-
तौ क्षुतस्यापि न फलान्तरदेशान्तरदेहान्तररोपभोग्यफलसाधनत्वं

साक्षात्सम्भवतीति श्रुत्यर्थापत्त्या अपूर्वस्य द्वारत्वं कल्प्यते, एवमिहा-
पि विदेकरसविग्रहस्य भगवतोऽनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चत्वात्मनावस्थानं
धूममाणं मायया विना न सङ्गच्छते इति जगदुदयादौ निमित्तत्वमेव
मायाया, उपादानत्वं तु तदधिष्ठातुरीश्वरस्यैवेति स्वीक्रियते । यथोक्त-
माचार्यैः—

चित्रायागः पशुफल इति धूममाणोऽपि चित्राऽ-
पूर्वद्वारं पशुफलतयाक्षिप्यते तत्र तद्वत् ।
चेतन्यात्सा जगदुदपट्टच्छ्रयनेऽत्रापि पश्चा-
न्मायादीनां भवति जगति द्वारभाव फलेऽस्मिन् ।

इति । तथाच प्रयोगः—विमतं चेतनोपादानं भविषुमर्हति कार्य-
त्यात् स्वप्नप्रपञ्चवदिति । नच पटपट्टादौ व्यभिचरितो हेतुः, तेषां प-
क्षान्तभूतत्वात् । विशेषे जगत् कार्यताहानिर्वाप अचेतन प्रधानपर-
माण्वादेः स्यात्तन्वपि किञ्चिद् ज्ञातुं कर्तुं चासमर्थत्वेन जगदुत्पादक-
त्वायोगात् । तन्नादात्मन सार्थात्म्ये नाम्नत्वक्षं विरोधगन्धोऽपीत्य-
भिप्राय ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

एवं भगवतः सर्वात्मत्वे विद्वे फलिनमर्थमाह—

यद्यस्मिद्भ्रान्तागम-

तर्केषु प्रसुवन्ति गगान्धाः

पट्टदिति । वैष्णवस्यैव जगत्तादिमिद्वान्तप्रतिगदकेषु पाश्याग्राजागमेषु तद-
पुत्रस्यैषु भ्रमन्ति 'भयमेवमिद्वान्त गगान्धाः' इति भ्रमन्ति चित्तव्याप्यं च
न कल्पन्ते । तेषां मना 'पूर्वमा' मा' क'दनाधोऽस्या' धनुसोदाप, इति तदर्थः ।

अनुमोदामस्तत्त-

तेषां सर्वात्मवादधिया ॥ ६५ ॥

त्वसिद्धान्तादन्येऽत्र सिद्धान्ताः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतानि कर्ममीमांसकसंश्वरनिरीश्वरसांख्यनैयायिकवैशेषिकशून्यविज्ञानक्षणिकवादि-क्षणिकस्वभाववादिमतानि । आगमाः वेदान्तलक्षणस्वागमव्यतिरिक्ताः कर्मकाण्डश्रुतिशैबवैष्णवशाक्तसोराद्यागमाः प्रत्यक्षानुमानागम्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य सगुणस्य निर्गुणस्य च ब्रह्मणस्तदनुष्ठानज्ञानफलस्य तदाधिकारिणां तत्स्थानां च प्रकाशकाः अनादि सिद्धाग्रन्थाः । तत्तत्सिद्धान्तागमोपदिष्टास्तदर्थसाधनार्था अनुमानार्थापत्तिरूपास्तर्काः । व्याप्याह्वयापकप्रसङ्गनं हि तर्क उच्यते अनमित्त्वं निर्धूमत्वं स्यादिति । तच्चानुमानार्थापत्त्योस्तुल्यम् । अग्निना व्याप्तोऽयं धूम इति हि धूमसत्तयाग्निसत्ता महीधरेऽनुमीयते, भोजनव्याप्तं पीनत्वमिति च दिवा भोजनविहीनदेवदत्तपीनत्वेन रात्रिभोजनं निर्धायते इति तस्मात्तर्कशब्देनोभयोरपि ग्रहणं यद्यत्सिद्धान्तागमतर्केषु सिद्धान्ताश्च आग-

अनुमोदाम इति परस्मैपदम् अनुमानत्वेत्त्वलक्षणस्यात्मनैपदत्वानित्यत्वात् ।

नन्वस्मिन् मते सर्वस्य चेतनस्ये सर्वत्र चेतनकार्ये स्यादिति चेन्न चेतनगन्धिधानेन तत्तत्कार्ये जननीये सैन्द्रियद्रव्यस्य कारणत्वात् । तथा च चरत् पतत्रटि.—

‘सैन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्’

(च० सं० सूत्रस्या० (११४०)

अथमाशयः—अनादादयोऽपि महर्षयो मादिकग्येन ब्रह्मरूपत्वेन च ज्ञानस्य मपक्षस्य बोधनीयनिष्पाद्यधिशारातुपारणे मापिह्वाप्यप्य (त्व) ज्ञातपरमा-

ननु कर्ममीमांसकादयः शैवादयश्चैनं भगवद्बुद्ध्या न पश्यन्ति,
किन्तु कर्मकामार्थादिबुद्ध्यैव । तत्कथं तेषां तत्तत्फलप्राप्तिर्दृश्यते श्रूयते
चेत्यत्राह—

सर्वाकारो भगवा-

नुपास्यते येन येन भावेन ।

तं तं भावं भूत्वा

चिन्तामणिवत्समभ्येति ॥ ६६ ॥

सर्वाकारो हि भगवान् सर्वात्मत्वात् । अतोऽसौ येन येन
भावेन आकारेण तैस्तैः उपास्यते तं तं भावम् आकारं चिन्ताम-
णिवद् भूत्वा समभ्येति प्राप्नोति स्वतो निराकारत्वादित्यर्थः । श्रुति-
श्च “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रीभगवद्वाक्यं च ‘ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (गी० ४-११) इति ॥६६॥

उक्तमुपसंहरति—

नारायणमात्मानं

ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।

ननु दैवाः शिवं वैष्णवा विष्णुं बौद्धा बुद्धमुपासन्ते इति परम्परामत्यन्तभि-
प्राणां मतं कथं भरतानुमुषते इत्यत्र आह—सर्वाकार इति । एतु एव भगवान्
उपासमानां भावज्ञानुरोधेन तत्तदुपां भूत्वा तैर्मन्यः कर्म फलं ददाति यतः भगवान्
सर्वाकारः । तथाच भगवद्वाक्यम् ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’
इति ॥ ११ ॥

सर्वज्ञः सर्वगतः

सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥ ६७ ॥

सर्गस्थितिप्रलयहेतुं विश्वस्येति शेषः । न स्थितिमात्रहेतुं सर्वेश्वरं नारायणमात्मानं ज्ञात्वा आदरनैरन्तर्याभ्यां चिरमुपास्य सर्वो जनः न ब्राह्मणः परिव्राडित्यादिनियमः यः कोऽपि देवतागुरुभक्तिमान् सर्वेश्वरो भवति नारायणमात्मत्वेन साक्षात्करोतीत्यर्थः । कोऽयं सर्वेश्वरो नामेत्यत उक्तं सर्वज्ञः सर्वगत इति ॥ ६७ ॥

तत्साक्षात्करणेन किमित्यत आह—

आत्मज्ञस्तरति शुचं

यस्माद्विद्वान् विभेति न कुतश्चित् ।

मृत्योरपि मरणभयं

न भवत्यन्यत् कुतस्तस्य ॥ ६८ ॥

आत्मज्ञः शुचं सर्वदुःखं तरति । कुतः यस्माद्विद्वान् भगवन्तमात्मत्वेन पश्यन् पुमान् कुतश्चिन्न विभेति । तदपि कथं तस्य मरणभयमपि न भवति अन्यद् भयं कुतः । तत्र हेतुर्मृत्योरिति स्वयं मृत्युरूपस्येत्यर्थः । श्रुतिश्च 'तरति शोकमात्माविद्' (छा० ७—

‘आत्मज्ञस्तरति शुचम्’ इत्यनेन आत्मज्ञानेन शोकपदवाच्यसंसारस्य निवृत्तेः सूचनात्संसारस्य ज्ञाननिवर्धस्वरूपं मिथ्यात्वं सूचितम् । एतदुक्तं भवति—यदा जीवः स्वस्वरूपं नारायणमात्मानं जानाति तदा आत्माज्ञानभातस्य बन्धस्य निव-

१-३) इति । एतदुक्तं भवति—कालसकाशाद्धि सर्वेषां मरणभयं भवति, अयं तु परकालात्मा भगवानेव, तन्नास्य मरणमयप्राप्तिः अन्य-
इयं तु दूरत इति ॥ ६८ ॥

किंपुनरत्र प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपमुक्तं भवतीत्यत्राह—

क्षयवृद्धिवध्यघातक

बन्धनमोक्षैर्विवर्जितं नित्यम् ।

परमार्थतत्त्वमेतद्

यदतोऽन्यत् तदनृतं सर्वम् ॥ ६९ ॥

क्षयवृद्धी वध्यघातकौ बन्धनमोक्षौ क्षयवृद्धिवध्यघातकबन्धन-
मोक्षाः तैः नित्यं विवर्जितं यद् एतद् परमार्थतत्त्वं, पुर्यतत्त्वम्,
अतोऽन्यत् क्षयवृद्ध्यादिमत् यत् तत् सर्वमनृतं प्रकृतितत्त्वम् ॥ ६९ ॥

तैर्नानृतयोरपि मयं न भवति अन्यस्मात्तु कृतो भवेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

क्षयवृद्धीति । परमार्थतत्त्वं-अहम् सत्यम् । ततोऽन्यद्विकारत्वात्तममृतमस-
त्यम् । तथा च शाङ्करभाष्यम् 'मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैर्दि सतो मक्षणः एकस्य सत्यत्वं,
विकारस्य घातृत्वं प्रतिपादयति शास्त्रम्' इति । 'सत' इत्यस्याघन्तयोः कल्पेन
मध्येऽपि सत्त्वानुमानेन कालप्रयवाष्यत्वस्वरूपं सत्यत्वं, प्रपञ्चस्य तु आघन्तयोरम-
त्येन मध्येऽप्यमत्त्वानुमानेन कालप्रयवाष्यत्वरूपमसत्यत्वमित्यर्थः । मध्ये कदाचि-
त्सत्त्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीतिसु भ्रमश्च । उत्पत्त्यादीनां भ्रमविषयाणामेव तत्रानुवाद
इति विकारत्वप्रतीतिरपि भ्रमं पृथेति तत्त्वम् ।

एतेन मायाया अनादित्वं पराकृतम् ।

प्रकृतिरित्यस्य सर्वस्य विकारत्वप्रतिपादनेन मायाया अपि सादित्वात्-
गमात् । सा च न भावस्वरूपाऽनिर्वचनीया प्राप्ताभावादिति प्राणुत् न वि-
स्मर्तव्यम् ॥ ६९ ॥

• एवं तयो स्वरूपं संक्षिप्य तद्विभागज्ञानफलमाह—

• एवं प्रकृतिं पुरुषं

विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।

आत्मारामः प्रशमं

समास्थितः केवलीभवति ॥ ७० ॥

एवम् उक्तप्रकारेण प्रकृतिं पुरुषं च विज्ञाय विवेकतो ज्ञात्वा निरस्तकल्पनाजालः संत्यक्तद्वैतभ्रान्तिप्रवाहः आत्मारामः आत्मै-
वारामः क्रीडास्थानमस्येति तथा अखण्डानन्दानुमवरूपं स्वात्मानमेवे-
क्षमाणः प्रशमं समास्थितः, तत्रैव लीनचेताः केवलीभवति कैवल्यं
लभत इत्यर्थः । “तथा विद्वान्नामरूपाद्रिसुक्त” (मु० ३-२-८) इति
श्रुतेः ॥ ७० ॥

एव पुंसि मुक्ते तद्देहेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादय किं तदैव नश्यन्ति किं
वा कश्चित्कालं प्रतीक्षन्त इत्याकाङ्क्षाया द्वितीयं पक्षं पक्षीकृत्याह—

नलकदालिवेणुवाणा

नश्यन्ति तथा स्वपुष्पमासाद्य ।

• प्रकृतिपुरुषविरंकरमाह—पंचमिति । प्रकृतिमांसा भासां तु प्रकृतिं वि-
द्यान्मायिनं तु महेश्वरम् इति स्मरणात् । केवलीभवति कैवल्यं लभत इत्यर्थः ।
एतेन स्वस्वरूपावासिमोक्ष इति सूत्रिणम् ॥ ७० ॥

तद्वत्स्वभावभूताः

स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥ ७१ ॥

कदलिवेष्विति मात्राभङ्गभयाद्भ्रस्वः । नलो बृहत्तृणविशेषः, कदली-
रम्भा, वेणुर्मस्करः, वाणः शरः, नलश्च कदली चवेणुश्च वाणश्च नलक-
दलिवेषुवाणाः ते यथा स्वपुष्पं स्वस्वकार्यम् आसाद्य जनयित्वा
नश्यन्ति यावन्न जनयन्ति तावन्न नश्यन्ति, तद्वत्स्वभावभूताः स्व-
भावात्प्रकृतेः संभूता देहादयः स्वभावतां स्वेषां संबन्धिनो भावा वि-
काराः फलानि तेषां भावः स्वभावता तां प्राप्य स्वस्वकार्यं कृत्वा नश्य-
न्ति न सद्यो नश्यन्ति प्रारब्धकर्मवशात् कंचित्कालं स्थित्वा सुखदुःख-
मोहलक्षणं स्वकार्यमापाद्येव नश्यन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'आप्तका-
म आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (वृ० ४-४-६) इति,
'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' (छा० ६-१४-२०)
इति, 'तद्यथाहिनिर्ह्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं
शेते' (वृ० ४-४-७) इति च ॥ ७१ ॥

देहादिलक्षणां प्रकृतिमनात्मतया परित्यज्य कैवल्यं गतः पुमान्
किंरूपः स्यादित्यत्राह—

भिन्नेऽज्ञानग्रन्थौ

छिन्ने संशयगणे शुभे क्षीणे ।

पुत्रि मुक्तोऽपि देहादयः प्रारब्धकर्मभोगकालं यावत्तिष्ठन्तीत्याह—नृत्वेति ।
यथा नलादयः स्वपुष्पं जनयित्वा नश्यन्ति तथा स्वभावात्प्रकृतेः संभूता
देहादयः स्वेषां संबन्धिनो भावा विकाराः फलानि स्वभावात्तेषां भावः स्वभावता
तां प्राप्य फलभोगं जनयित्वा नश्यन्तीत्यर्थः । नलो बृहत्तृणविशेष इति ॥ ७१ ॥

दग्धे च जन्मबीजे

परमात्मानं हरिं याति ॥ ७२ ॥

अज्ञानग्रन्थौ आत्माज्ञानेन कृते ग्रन्थौ देहाद्यात्माभिमाने भिन्ने प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन नष्टे । अत एव संशयगणे छिन्ने देहादिव्यतिरिक्त. कश्चिदात्मास्ति, किं वा नास्ति अस्ति चेदपि स किमीशोऽनीशो वा, एकोऽनेको वा, ईश्वरश्चेदपि स किं सर्वदेहिनामन्तर्वर्तते किं वा कैलासगिरिशिखरं किं वा क्षीराब्ध्यादौ किं वा पश्चिमाया दिशि वसति किं वा दक्षिणस्यामथवोत्तरस्यामाहोस्वित्प्राच्यामुतोपरिष्टादथवाघस्तादित्यादयः संशयाः ।

‘आत्मस्थमात्मानमजं न दृष्ट्वा भ्रमन्ति मूढा गिरिगहरेषु ।

पश्चादुदग्दक्षिणत पुरस्तादथ स्विदासीदुपरिस्विदासीद् ॥

इति श्रुत्यैव प्रकाशिता तेषां गणे छिन्ने आत्मतत्त्वसाक्षात्ज्ञानेन बाधिते (शुभे) शुभाशुभे कर्मणि च क्षीणे आत्माज्ञानलक्षणस्वकारणविनाशेन विलीने । अत एव जन्मबीजे पुनर्जन्मनो बीजमूतेऽर्थे दग्धेऽभावं गते सति हरिं याति । कोऽसौ हरिरित्यत उक्तं परमात्मानमिति ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मित् स ईक्षत’ (ए० १-१) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः परमात्मेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

“भिद्यते हृदयमन्धिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

भिन्न इति । अत्र—‘शुभे’ इत्यस्य स्थाने ‘शुभाशुभे’ इति क्वचित्पाठः. स च मात्रात्रयाधिक्यादप्याठः । हरिं याति स्वस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवाप्तमेव स्व-

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” ॥ (मु० २-२-८)
इति । कैवल्यं गतो जीव पर एव भवतीति श्लोकार्थं ॥ ७२ ॥

किमस्मान्मानुषाद्देहाद् देहान्तर प्राप्य मुच्यते किं वाऽनेनैव देहे-
न, अनेनापि किमिहैव मुच्यते किं वा देशान्तर गत्वेत्यत्राह—

मोक्षस्य नैव किञ्चि-

द्दामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानमयग्रन्थे-

भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥ ७३ ॥

मोक्षस्य सबन्धि तदुद्भवहेतुभूत धाम शरीरम् अस्मादन्यत्
किञ्चिन्नैवास्ति नाप्यन्यत्र गमनम् “तद्यो यो देवाना प्रत्यवुच्यत स
एव तदभवत् तथर्षाणा तथा मनुष्याणाम्” (वृ० १-४-१०) इति श्रु-
ते । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन मोक्षस्वरूपमाह—अज्ञानमयग्रन्थेरज्ञानरूप
स्य बन्धहेतोर्यो भेदः सहारूप त मोक्षं विदुः स च वत्त्वज्ञानेन
स्वसिद्धावपेक्षते, न देहान्तर देशान्तर वेत्यर्थं । अनेनास्मान्ये न-
पक्षा आक्षिप्ता ।

स्वरूपमज्ञानेनाप्राप्ततया अज्ञाने नष्टे प्राप्नोतीरेति यावत् ॥ ७३ ॥

‘पश्चात्मानं हरिं याति’ इत्युक्तया देशान्तरगमनं संशयं न कर्तव्यं इति
ति—मोक्षस्येति । अज्ञानमयग्रन्थेरनात्मन्यात्मान्मिच्छन्तं न संशयं
तिरेव मोक्ष न देशान्तरगमनमिति ॥ ७३ ॥

कथं—

यत्तावन्मरणं मोक्ष इति चार्वाकमतं तन्मरणस्य स्वविनाशरूप-
त्वेनापुमर्थत्वादप्रत्यक्षत्वेनानिश्चिताकारत्वाच्चायुक्तम् ।

यत्पुनः क्षपणकाः सततोर्ध्वगमनं मोक्षमिच्छन्तीति तदप्ययु-
क्तम् । सतताधोगतिवत् प्रयासात्मकत्वेनास्यापुरुषार्थत्वात् ।

विशुद्धविज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इति यद्विज्ञानवादिमतं तन्मोक्षसाध-
नानुष्ठातुर्विषयोपरक्तविज्ञानसन्तानस्य नष्टत्वादकृताभ्यागमकृतविप्रणाश-
दोषेण विषयोपरागाभावे विज्ञानस्य भेदकाभावेन सन्तानरूपत्वासिद्धेश्चा-
युक्तम् ।

सर्वशून्यतालाभो मोक्ष इति यन्माध्यमिकमतं, तत्र शून्य-
स्य स्वप्रकाशत्वे सत्त्वप्रसङ्गादस्वप्रकाशत्वे साधकाभावेनासिद्धत्वाच्चा-
नुपपन्नम् ।

बुद्ध्यादिनवगुणप्रहाणेनात्मनोऽवस्थानं मुक्तिरिति यत्तर्कम-
तं, तच्च पाषाणादिवदात्मनो जडताप्राप्तिरूपत्वान्मोक्षे परमेश्वरवदिच्छा
ज्ञानक्रियावत्त्वापत्तेश्चानादरणीयम् ।

यत्प्रकृतिपुरुषविवेकात्मा मोक्ष इति निरीश्वरसाङ्ख्यमतं,
तच्च मोक्षे प्रकृत्यदर्शनेन ततो विवेकस्य दुस्संपादत्वात् तद्दर्शने
बन्धप्रप्तेश्चाविचारसुन्दरमेव ।

यत्पुनः सेश्वरसाङ्ख्यमतं क्षेत्रज्ञस्य परमपुरुषसायुज्यं मोक्ष इति,
तदप्यचारुं, प्रागनीश्वरस्येदानीं तद्भावे मोक्षस्य कादाचित्कत्वेन नित्य-
पुरुषार्थत्वासिद्धेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वाच्च ।

आत्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति यत्कर्ममीमांसकमतं, तच्चा-

त्मनः प्राक्स्वरूपभावस्थानेनाधुना न किञ्चित्कर्तव्यं सिद्धत्वात्, अन-
वस्थाने स्वरूपत्वात् (पा) सिद्धिरिति दृष्यमेव ।

यत्तु, पाशुपताः परमशिवसाम्यावासिर्मुक्तिरित्याहुः, तत्र
साम्यं नाम किमिति वाच्यम् । सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं चेत्,
न-सर्वात्मत्वाभावे सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वासिद्धेः, तद्भावे च मु-
क्तानां परमशिवताप्राप्त्या तत्साम्यवचनानुपपत्तेः । अथाणवमार्गीयका-
र्ममलविहीनत्वं तत्साम्यमित्युच्येत तदप्यसत् ज्ञातृत्वस्वभावत्वेन निर्भे-
दत्वेन निर्मुक्तवन्वत्त्वेन विना मलत्रयविधुरताया आसिद्धेः, उक्तलक्षण-
त्वे च परमेश्वराद् भेदासिद्धेश्च । विपर्यये परस्य विपरीताकारताप्रसङ्गः ।

यत्पुनः सास्वता वासुदेवादिचतुर्व्यूहात्मनो हरेः सालोक्यसामीप्यसा-
रूप्यसायुज्यस्वलक्षणो मोक्ष इत्याचक्षते, तत् सालोक्यादीनां प्रागसत्त्वे-
ऽधुनासत्त्वायोगात् प्राक्सत्त्वे तात्सिद्ध्यर्थस्य प्रयासस्यानर्थकत्वात् भेदद-
र्शनमयत्वेन समयत्वाच्चानुपादेयमेव ।

अतो ब्रह्मालौक्यसाक्षात्ज्ञानेन तदज्ञानोपशान्तिरेव मोक्षः ।

तथा च भगवद्वचनम्—

“अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । (गी० ५-१५)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेभामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ गी० ५-१६)

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तजिष्ठास्तत्सारायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ (गी० ५-१७)

इति । 'तस्मै श्रुदितकणाय तममः पारं दर्शयति भगवान् सु-
कुमारः' (छा० ७ २६-२) इति चोपनिषदा अविद्यान्तव्यं पृ

कुमारः' (छा० ७ २६-२) इति चोपनिषदा अविद्यान्तव्यं पृ

मोक्ष इति साक्षादुपदिष्टम् । तथा च प्रयोग - विमतमात्मतत्त्वज्ञाननिवर्त्य तदज्ञानविलसितत्वात् स्वाप्नजगद्बद् इति ।

का पुनरियमविद्यानिवृत्तिर्नाम, या मुक्तिरित्युच्यते सा तावन्न सती आत्मवन्नित्यत्वापत्ते, नाप्यसती ज्ञानम्य निष्फलत्वापत्ते, नापि सदसती सत्त्वासत्त्वयौ परस्परबाध्यबाधकत्वेनाविवादभेकत्र वर्तमानुपपत्ते, नापि सदसद्विलक्षणा अविद्यायास्तथात्वात् भावाभावयोरैकरूप्यायोगाच्च, नापि चतुष्कोटिविनिर्मुक्तरूपा शून्यस्थैव तल्लक्षणत्वादिति चेद्—

न सत्प्रतियोगिनोऽसत् एव शून्यशब्दार्थत्वात् सदसद्विलक्षणाविद्याप्रतियोगिनस्तन्निवृत्ते पञ्चमप्रकारत्वेन शून्यस्वलक्षणत्वाभावाच्च । अत सत्त्वासच्च सदसच्च सदसद्विलक्षण चेति यच्चतुर्विध रूप, तद्विलक्षण किञ्चनाविद्यानिवृत्ते रूपमाश्रयिताम् ।

किञ्चमिथ्यावस्तुनो निवृत्तिर्न तदधिष्ठानाद् याथातथ्येन वीक्ष्यमाणादन्यद् वस्तुतोऽस्ति तस्यैव तन्निषेधे परिशिष्यमाणत्वात् ।

अतो ब्रह्म विद्याप्रतिबिम्बित स्वाध्यस्ताया सकार्याया अविद्याया निवर्तकम् । तत्स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ७३ ॥

ननु प्रकृते पुरुषस्यात्यन्तविलक्षणाकारत्वे सकार्यायास्तस्यास्ततः पृथक् सत्त्वाद्वितीयताहानिरित्यत्राह—

बुद्ध्यैवमसत्यमिदं

विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।

ननु महान् पुरुष जगत् सत्त्वात् कथमद्वितीयं ब्रह्मण इत्यत आह—बुद्ध्यै

विगतद्वन्द्वोपाधिक

भोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥ ७४ ॥

एवं 'सत्यमिध जगदसत्यं' (श्लो०) इत्यादिनोहोक्तप्रकारेण मा-
यात्मकं मायामयम् इदं जगद् विष्णोरेव तदधिष्ठातुः असत्यं रूपं
बुद्ध्या सनिदानं देहदैहिकप्रपञ्चमन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेणात्मन्येवा-
ध्यस्तं निश्चित्य विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गः विगतो द्वन्द्वोपाधिको
देहादिनिमित्तो भोग आसमन्तात् सङ्गो यस्य स तथा आत्मन्यध्यस्तत्वात्
तद्व्यतिरेकेण विश्वं नास्तीति देहादिसङ्गमपास्यात्मन्येव सक्तो भूत्वा
शान्तः तत्रैव लीनमानसो भवेत् ॥ ७४ ॥

मिति । इदं जगद् विष्णोर्मायात्मकमतोऽन्त्यमिति ज्ञात्वा भोगेष्वमक्तः सत्
शान्तो भवतीत्यर्थः । माया वासनारूपा सूक्ष्माविद्येत्यर्थः ।

तथा च 'यथा च तथोभयथा' इति सूत्रे भाष्यम् "स्वाप्नो विकारः वासना-
मयः न पारमार्थिकोऽस्ति" इति 'तद्भनन्त्यत्वम्' इति सूत्रे च 'यथा च मृगत-
ष्णोदकादीनामूपरादिभ्योऽनन्यत्वम्, दृष्टादृष्टस्वरूपत्वान्, एवमस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्म-
व्यतिरेकेणेति भावः' इति 'सर्वव्यवहारस्य प्राग् ब्रह्मान्तविज्ञानात्सत्यत्वम् स्वप्न-
व्यवहारस्येव प्राग् प्रबोधात्' इति च । अतो वासनामपस्त्रापन्नपदार्थतुल्यतो-
क्त्या जगतोऽपि वासनामयत्वम् ।

यत्तु सत्सङ्घिलक्षणा अनिर्वाच्या माया—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया त्रैगोभयात्मिका ।

अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी ॥

इति बृहत्तारदीयादिति ।

उक्तं—व्यवहारकाणे मत्प्रेन प्रतीतेर्न तेष्वममद्रूपा, प्रतिष्ठां परिगमित्वा

प्रतीतेर्वोधदर्शनाद्विशेषदर्शनवाच्यत्वाच्च न केवलं वास्तवसद्रूपा, अत एव वास्तवोभयरूपापि न विरोधाच्च ।

अत एवानिर्वाच्या सत्त्वेव अमर्त्यैरेति निर्धार्य वक्तुमशक्या । किन्तुर्बुभयत्रिलक्षणा नैस्याह—मिथ्याभूता प्रतिभासमाश्रयिण्यत्वान् । सनातनी-भ्रमपरम्पराजनकपरम्पराकृत्वासनारूपेणेत्यर्थकृत्वेन तस्य तदुक्तार्थेऽप्रमाणत्वात् । तस्मादारोपितं मत्तवम् परमार्थतत्त्वसत्त्वमित्येव रम्यम् ।

तदुक्तम्—‘यत्तत्कारणमत्रयत्कं नित्यं यदसदात्मकार’ इति । नित्यं प्रवाहरूपेण यान्तसंसारं सत्त्वात् ।

न्यायदर्शनेऽपि ‘बुद्धिसिद्धं तु तद्रसत्’ इति सूत्रेणोक्तम् । तथाहि—चित्तस्य द्रव्यरूपो घृत्याख्य परिणाम इन्द्रियप्रणाख्या निर्गत्य विषयेण संयुज्य सूरमावल्या-रूपविषयवासनावशात् तत्तद्विषयाकारेण परिणमते न तु तस्यां संयुक्तबाह्यविषय-प्रतिबिम्ब, स्वप्नादौ बाह्यविषयासंयोगेन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् ।

तथा स्मृतिरपि—

‘विप्र पृच्छ्यादि चित्तस्थं न वहि स्थं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

इति स्पष्ट वासनामयत्वं प्रतिपादयति नानिर्वचनीयत्वमिति ॥

तथा माङ्गल्यसूत्राण्यपि ‘नासन ख्यातिर्दृशद्भवत्’ ‘नानिर्वचनीयस्य तद्भावात्’ ‘नान्यथाख्याति स्वर्गोभ्याघातरत्’ इति ।

व्यासस्यापि मायापदेन सदमत्ख्यातिरेव विवक्षिता नानिर्वचनीयख्यातिः, माङ्गल्यदूषितानिर्वचनीयख्याते तत्सूत्रानारुद्धत्वात् ।

तथा श्रीहर्षोऽपि “परस्त्रीपरीत्प्रेदसुक्तम् ‘अनिर्वचनीयत्वं विधस्य पर्यवस्यति’ इति । वस्तुतस्तु षयं सर्वप्रपञ्चमत्त्वात्तत्त्ववस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे विरात्मनि ब्रह्मतत्त्वे कवेके भस्मजलम्बु चरितायां, मुखमास्महे । ये तु स्वपत्कल्पितमाधनदूषणव्यवस्थया विचारमत्रतार्थं तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति धूमः न माङ्गीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहनत्वात्” इति ।

सत्त्वामत्त्वव्यवस्था तदन्यतरव्यवस्थेत्यर्थः । भर-प्रातिभासिकप्रपञ्चभारम् । अनिर्वचनीयत्वं-निर्धार्यं सत्त्वासत्त्वान्यतररूपेणानिर्वचनीयत्वं न तु सदसद्विलक्षणत्वमिति तद्व्याख्यातारः । पुत्रेण सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वे तदस्वरसः स्पष्टमेवावगम्यते इति ।

तथा भागवतमपि—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥

इति । यद्विनाप्यर्थमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत । सचात्मरूपे न प्रतीयेत तत्प्रत्ययाप्रत्ययरूपमात्मनो मायां विद्यात् यथाऽऽभास-द्विचन्द्रादिः । यथा च तम-राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते इत्यर्थः । असदर्थप्रकाशनस्य मायात्वादेवमेव युक्तम् ।

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेतेत्युक्त्या च भ्रमरूपलेऽनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिप्रामाणिकीति स्म्यते इति ।

अत एव प्रकृतैतावत्त्वं द्वि प्रतिपेधति इति सूत्रे 'अथात आदेनो नेति नेति' श्रुतिव्याख्यावसरं 'पूर्वः प्रतिपेधो भूतराशिं प्रतिपेधति उत्तरो बासनाराशिम' इति भाष्यं उक्तम् ।

यद्यद् शाङ्करभाष्यादौ क्वचिद् अनिर्वचनीया मापेत्युक्तमिति प्रतीयते तत् सत्त्वान्यव्यवस्थाभ्यामनिर्वाच्यस्वरूपानिर्वचनीयत्वपरं न तु सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वपरम् । तथा च शाङ्करभाष्यम् 'अविद्याकल्पितेन नामरूपलक्षणेन भेदेन व्याश्रुताव्याश्रुतात्मकेन तत्त्वान्यवस्थाभ्यामनिर्वचनीयेन सत्त्वं परिणामादिसर्वव्यवहारस्यैव पारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारातीतम्' इति ।

अविद्यापूर्वतनसंस्काररूपा । व्याश्रुत स्थूलम् । अव्याश्रुतम् तन्मन्य-संस्कारः अस्थूलम् ।

यत्तु बाधस्वप्तिमिधा.—भृगुवृष्णांगलादि न सत् नासन् नापि सदसत् विद्यादित्पनिर्वाच्यमेव मतीविषु तोषमास्थेयम् । अथ्यस्तं च सोयम् परामार्थतोयमिन्न भासते । अत एव पूर्वदृष्टमिव । तत्रतत्सु न तोयं न पूर्वदृष्टं दिन्वनिर्वाच्यम्-

एवं मुक्तस्याविद्यासंस्कारात् कंचित्काल देहे जीवत्यपि नानर्थप्राप्ति-
रित्याह—

(१) बुद्ध्वा विभक्तां प्रकृतिं

पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।

निर्मुक्तः सर्वकर्मभि-

रम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिं देहादिरूपिणीं विभक्ताम् आत्मनोऽत्यन्तविलक्षणा बुद्ध्वा
जनात्मतया त्यक्त्वा पुरुषः परमात्मभावे गत संसारमध्यगः देहावा-

ननम् । देहादिप्रयत्नोऽध्यनिर्वाच्य अपूर्वोऽपि मिथ्याप्रत्ययोपदर्शित एव चिदा-
त्यन्यध्यस्यन्ने' इत्याह ।

तत्रानिर्वाच्यत्वम् सत्त्वामरवचन्यतरधर्मैर्ग निर्वाच्य दक्षुमशक्यत्वरूपं न तु
सदमद्विद्वेक्षणत्वरूपम् । अत एव 'ज्ञात्वात्पूर्वमविद्यमान इत्यर्थस्य अग्रेतनस्य
'अपूर्व' इत्यस्य नासद्गति सदमद्विद्वेक्षणत्वरूपस्यानिर्वाच्यत्वपदार्थत्वे अनिर्वा-
चनीयोत्यस्यद्वीकारे च तदसद्गति स्वादेव ।

सांख्यसूत्रे च सदमद्विद्वेक्षणत्वरूपानिर्बन्धीयत्वस्येव खण्डनं 'नानिर्बन्धी-
यस्य ज्यातिरिति सूत्रेण कृतम् न तु तत्त्वान्यत्वाम्भ्यां निर्बन्धुमशक्यत्वरूपस्यानि-
र्बन्धीयत्वस्येति निपुणमीक्षणोपगम् ।

तस्माद्भ्रमररूपा स्थूलाऽविद्या । वासनारूपा च 'अव्यक्त' पदवाच्या सूक्ष्मा-
ऽविद्या । ध्यनहारकाले स्थूलविद्याया सा कारणमिति तस्या एव कारणत्वेन निर्दे-
श. 'अव्यक्तं कारणम्' इत्यादौ । एतत्सूत्रौ तज्जन्मानुषलम्भान्निन्यत्वोक्तिर्नेमेति
सर्वमरदातम् ॥ ७४-॥

(१) अत्र नृनीये पादे च द्रयोद'नात्तद्वदन्ते ।

भासगानोऽपि सर्वकर्मभिर्निर्मुक्तो भवति अम्बुजपत्रं सलिलैरिव ।
तथा च पराशर्ये सूत्रे 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यप-
देशात्' (ब्र० सू० ४-१-१३) इति ॥ ७५ ॥

एवं जीवन्मुक्तिमुक्त्वा मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारमाह 'अश्न-
न्नि'ति चतुर्भिः श्लोकैः—

अश्नन् यद्वा तद्वा

संवीतो येन केन चिच्छान्तः ।

यत्र क्वचन च शायी

विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥ ७६ ॥

सर्वभूतात्मा भगवदात्मतां गत शान्तः संयमी यद्वा तद्वा श्रेष्ठ-
मश्रेष्ठं वात्मगठनन् येन केनचित् कापोयेण मल्लिनेन वा वसनेन संवीतः
संवेष्टितः यत्र क्वचन च शय्यार्था भूमौ वा प्रासादोपरि स्थयामध्ये वा
शायी विमुच्यते मुक्तिमुखमनुभवति ॥ ७६ ॥

याक्किञ्चन शुभमशुभ वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते चेत्याह—

हयमेघसहस्राण्य-

प्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमार्थविन्न पुण्यै-

र्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥ ७७ ॥

परमार्थविद् यतो विमलः विगताविघ्नादिमलः, अतो हयमेघ

सहस्राणि कुरुते यदि अथवा ब्रह्मघातलक्षाणि, तथापि न पुण्यैः
स्पृश्यते, न च पापैः ॥ ७७ ॥

किञ्च—

मदकोपहर्षमत्सर-

विपादभयपरुषवर्ज्यावाङ्बुद्धिः ।

निःस्तोत्रवपट्कारो

जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥ ७८ ॥

अगाधमतिः अगाधमतलस्पर्शननन्तानन्दरूप ब्रह्म, तस्मिन् म
तिरात्मबुद्धिर्यस्य स । जडवदित्युपलक्षण, जडोन्मत्तपिशाचवद् विच-
रेत् । तदुक्तं बृहद्वातिके—

‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

बुद्धतत्त्वश्च लोकानां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥’

इति । कथंभूत मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषवर्जो । मदी
विद्वत्त्वप्रतित्वाद्यभिमान, कोप शत्रुविषयो मानसोऽसहनव्यापार, हर्ष
इष्टलाभहेतुर्मानस उरलास, मत्सर परवृद्ध्यसहिष्णुता, विपादोऽमिम-
तार्थालाभादनभिमतार्थप्रोमेर्वा देन्य, भय राजलोकवेदेभ्यो भीति, परुष
पारुष्य नैप्टुर्य, मदश्च कोपश्च हर्षश्च मत्सरश्च विपादश्च भय च परुष
च मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषाणि तानि वर्जयितुं शीलमस्येति त
थोक्त । अवाङ्बुद्धिं प्रणवे तदथे ब्रह्मात्मनि च पर्यवसितवाङ्मनोवृत्तिस
र्वस्व । निः स्तोत्रवपट्कारः स्तोत्र कस्यचित् केनचिद् गुणोत्कर्षप्र
शसन, वपट्कारो यजन, निर्गतौ स्तोत्रवपट्कारो यस्मात्स तथा ॥७८॥

तद्व्युपदेशमुपसंहरति—

उत्पत्तिनाशवर्जित-

मेवं परमार्थमुपलभ्य ।

कृतकृत्यसफलजन्मा

सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ७९ ॥

एवम् 'अव्यक्तादेषममूदि' (१०) त्याद्युक्तक्रमेण परमार्थं प्रकृ-
ते परं पुरुषस्य स्वरूपम् उपलभ्य 'उपोपसर्गं सामीप्ये तत्प्रतीचि-
समाप्यते' इति न्यायादात्मत्वेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यश्चरितार्थः अत
एव सफलजन्मा सर्वगतः अन्तर्बहिष्ठो (स्थो) यथेष्टं तिष्ठति सुखं
वीवर्तीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देहे पतिते तस्य स्थिति कथं कुत्र कथं वा तदेह. पतेदिति जिज्ञा-
सायां विदेहशुक्तिमाह—'व्यापिनमि'ति-चतुर्भि श्लोकैः—

व्यापिनमभिन्नमित्थं

सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।

निरुपमप्रमानन्दं

यो वेद स तन्मयो भवति-॥ ८० ॥

कृतकृत्यसफलजन्मेति । तत्राव-धुति—

'वशात्मानं विज्ञानो'वाइमन्मीति एवम् ।

किमिच्छन् कल्प कामाय शरीरमनुपैन्न्द्रेत् इति ॥ ७९ ॥

तन्मय इति । अथ वेद यश्चैत्र भवति इति श्रुतेः ॥ ८० ॥

सहस्राणि कुरुते यदि अथवा ब्रह्मघातलक्षाणि, तथापि न पुण्यैः
स्पृश्यते, न च पापैः ॥ ७७ ॥

किञ्च—

मदकोपहर्षमत्सर-

विपादभयपरुषवर्ज्यावाग्बुद्धिः ।

निःस्तोत्रवपट्कारो

जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥ ७८ ॥

अगाधमतिः अगाधमतलस्पर्शमनन्तानन्दरूप ब्रह्म, तस्मिन् म
तिरात्मबुद्धिर्यम्य म । जडवदित्युपलक्षण, जडोन्मत्तपिशाचवद् विच-
रेत् । तदुक्तं बृहद्वातिके—

‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

बुद्धतत्त्वश्च लोकानां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥’

इति । कथमूत मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषवर्जा । मदी
विद्वत्त्वप्रतित्वाद्यभिमान, कोप शत्रुविषयो मानसोऽसहनव्यापार, हर्ष
इष्टलाभहेतुर्मानस उल्लास, मत्सर परवृत्त्यसहिष्णुता, विपादोऽभिम-
तार्थालाभादनभिमतार्थप्राप्तेर्वा देन्य, भय राजलोकवेदेभ्यो भीति, परुष
पारुष्य नैर्दुर्य, मदश्च कोपश्च हर्षश्च मत्सरश्च विपादश्च भय च परुष
च मदकोपहर्षमत्सरविपादभयपरुषाणि तानि वर्जयितुं शीलमस्येति त
थोक्त । अवाग्बुद्धिः प्रणवे तदथे ब्रह्मात्मनि च पर्यवसितवाङ्मनोवृत्तिस
र्वस्व । निः स्तोत्रवपट्कारः स्तोत्र कस्यचित् केनचिद् गुणोत्कर्षप्र
शसन, वपट्कारो यजन, निर्गतौ स्तोत्रवपट्कारौ यस्मात्स तथा ॥७८॥

तद्व्युपदेशमुपसंहरति—

उत्पत्तिनाशवर्जित-

मेवं परमार्थमुपलभ्य ।

कृतकृत्यसफलजन्मा

सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ७९ ॥

एवम् 'अव्यक्तादण्डमभूदि' (१०) त्याद्युक्तक्रमेण परमार्थं प्रकृ-
ते पर पुरुषस्य स्वरूपम् उपलभ्य 'उपोपसर्गं सामीप्ये तत्प्रतीचि-
समाप्यते' इति न्यायादात्मत्वेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यश्चरितार्थं अत
एव सफलजन्मा सर्वगत अन्तर्बहिष्ठो (स्थो) यथेष्टं तिष्ठति सुखं
जीवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देहे पतिते तस्य स्थिति कथं कुत्र कथं वा तद्देह पतेदिति जिज्ञा-
सायां विदेहमुक्तिमाह—'व्यापिनमि'ति-चतुर्भिं श्लोकै —

व्यापिनमभिन्नमित्थं

सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।

निरुपमप्रमानन्दं

यो वेद स तन्मयो भवति-॥ ८० ॥

कृतकृत्यसफलजन्मेति । तथाच-धृति —

'यदात्मानं विजानी'याद्देहमस्मीति पूरुष ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमुपेन्वरेत्' इति ॥ ७९ ॥

तन्मय इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति ध्युने ॥ ८० ॥

व्यापिनं परमहान्तम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथा रस नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुव निचाय्य तन्मृत्युमुखात्ममुच्यते ॥’

(कठो० १-३-१५) इति श्रुति । विधूतनानात्वं विधूत

नानात्व भिन्नत्व येन तमद्वितीय ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-

तीयम्’ (छा० ६ २-१) इति श्रुते । निरुपमपरमानन्द निरुपम परमो

निरतिशयश्च य आनन्दस्तम् ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । एषोऽस्य

परम आनन्द । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (वृ०

४ ३-३२) इति श्रुते । सर्वात्मानं वासुदेवम् इत्थं व्याप्त्यादिम-

न्तम् अभिन्नं वेदितुं स्वत्माद्भेदतया भेदमप्राप्त यो वेद स्वात्मत्वेन

साक्षात्करोति ‘अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न

स वेद यथा पशुरेव स देवतानाम्’ (वृ० १ ४-१०) इति भेदेनेक्ष

णस्य श्रुत्या प्रतिपिद्धत्वाद् ‘एष त आत्मानृत’ इत्यभेदेनेक्षणस्यामृत

त्वफलतया विहितत्वाच्च । स तन्मयः सर्वभूतात्मा वासुदेव एव दे-

हे स्थिते पतितेऽपि भवतीत्यर्थः ।

• ननु सर्वात्मनि वासुदेवे कथं श्रुतयः प्रवर्तन्ताम् । स हि सर्व

बुद्धीन्द्रियाध्यक्षत्वात् सर्वात्मोच्यते । अतश्च मनसा स्मर्तुं वाचा वक्तुं

चाशक्यस्वरूप म्यात् । न खलु प्रदीपेन प्रकाशितो घट प्रदीप प्रकाश-

यितुं प्रगल्भते । एवमात्मना प्रबोधित मनो वचो वा नात्मान बोध

यितुं शक्नोति । श्रुतिश्च ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’

(तै० २-४-१) इति ।

ननु मुख्यगौणभेदेन द्विविधा शब्दस्वार्थे भवति । तत्र मुख्या रूढि

वृत्तियोगवृत्तिश्चेति द्विविधा । तयोर्वृद्धव्यवहारनिमित्तेन सङ्केतेन यः शब्दो यमर्थमभिधत्ते तस्य तस्मिन् प्रवृत्तिर्लोके रूढिरुच्यते, यथा गवादिशब्दस्य गोत्वादौ । यस्तु पुनरवयवव्युत्पादनेन स्वार्थे शब्दो वर्तते तस्य तस्मिन् प्रवृत्तियोगवृत्तिः, यथा पङ्कजादिशब्दस्य तामरसादौ ।

एवमौपचारिकी वृत्तिरपि द्विविधा गौणी लाक्षणिकी चेति । तयोर्मुख्यार्थगुणयोगेनार्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिर्गौणी । यथा क्रौर्यशौर्यादिमुख्यार्थगुणयोगेन सिंहशब्दस्यार्थान्तरे प्रवृत्तिः सिंहो देवदत्त इति । या तु पुनर्मुख्यार्थसंबन्धादर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणा । अनयोश्चेत्तयोर्वृत्तयोर्मुख्यार्थव्यापः प्रयोजनान्तरं च साधारणं कारणं भवति, 'मुख्ये संभवत्यमुख्यकल्पना न न्याय्येति' 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्तते' इति च न्यायात् ।

सा च लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र स्वार्थं सर्वात्मना परित्यज्यार्थान्तरं यत्र शब्दो लक्षयति यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्तीरं तत्र जहल्लक्षणा । यत्र पुनः स्वार्थमपरित्यज्यैव तत्संबन्धार्थान्तरं शब्दो लक्षयति यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति कुन्तिन. पुंसः तत्राजहल्लक्षणा । यत्र पुनः स्वार्थात्किंचित्परित्यज्य किंचिद्रूपं शब्दो लक्षयति यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं सोऽयमिति शब्दौ लक्षयतः तत्र जहदजहल्लक्षणा ।

एवं त्रिविधासु वृत्तिषु यद्यपि मुख्या गौणी च वृत्तिर्लाक्षणी शब्दस्य न संभवति जातिगुणक्रियारहितत्वाद्ब्रह्मणः, तथापि कयंचिल्लाक्षणिकी वृत्तिस्तस्मिन्सम्भवत्येव या जहदजहल्लक्षणेत्युच्यते ।

कथम्, अत्राध्यं वस्तु हि लोके सत्यशब्दार्थः । तच्चाकाशादौ व्यावहारिकमात्मनि पारमार्थिकम् । तेनाकाशादिविशिष्टं प्रत्यक्षैतन्न्यं सत्यशब्दस्य वाच्योऽर्थः । तथाच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति वाक्ये (१)सत्यशब्दस्य वाच्याकाशादिरूपग्रहाणेन प्रत्यक्षमात्रं लक्षयति । एवं ज्ञानशब्दस्य प्रकाशनशक्तिमानर्थः । तथात्वं च घटाद्याकाराया बुद्धिवृत्तौ व्यवहारतोऽस्ति परमार्थतश्च प्रतीचि । तेन बुद्धिवृत्तिविशेषविशिष्टं प्रत्यक्षैतन्न्यं ज्ञानशब्दस्य मुख्योर्थः । तत्र बुद्धिवृत्त्यंशं परित्यज्य प्रत्यक्षैतन्न्यमात्रं ज्ञानशब्दो लक्षयति । तथा शुभकर्मोपस्थापितवियोगभोगजन्या सर्वतः कार्तरिथ्यजननी कापि बुद्धिवृत्तिर्व्यवहारतः परमार्थतः प्रत्यक्षात्मा चानन्दः । तथा च तद्विशिष्टेर्था आनन्दशब्दो मुख्यवृत्त्या वर्तते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यत्र । आनन्दशब्दस्तेन बुद्धिवृत्तिरूपं स्वार्थांशं त्यक्त्वा तद्रूपरूपं स्वार्थांशं लक्षयति । एवमनन्तशब्दस्यापरिच्छिन्नं वस्तु मुख्योर्थः । कालस्य च व्यवहारो न देशकालपरिच्छेदः कालस्य कालान्तराभावात् तदव्याप्तदेशाभावाच्च । ब्रह्म चापरिच्छिन्नं भवति तत्त्वतः कालदेशादेः परिच्छेदहेतोस्तद्द्रव्यत्वेन तत्परिच्छेदकत्वायोगात् । अतः कालाद्यनुगतं ब्रह्मानन्तशब्दस्य मुख्योर्थः । तेन कालादिकं परित्यज्यानन्तशब्दो ब्रह्मणि लक्षणया वर्तते इति ।

न चैवंविधाया लक्षणाया लोकेऽप्रसिद्धिः 'प्रकृष्टप्रकाशाश्चन्द्रः' 'पृथुबुधोदराकारो घटः' इत्यादिवाक्येषु प्रसिद्धत्वात् । तत्र हि अस्मिन्

ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रः एषु मृद्विकोरेषु को घट इति च प्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टप्रकाशशब्दाभ्यां पृथुबुधोदराकारशब्दाभ्यां च स्ववाच्यांशप्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजातिप्रहाणेन पृथुत्वबुधोदराकारत्वधर्मप्रहाणेन च प्रकृष्टप्रकाशात्मिका एका चन्द्रव्यक्तिः पृथुबुधोदराकारैका घटव्यक्तिश्च लक्ष्यते, अन्यथा आम्रान्पृष्टः कोविदारानाहेतिवदसङ्गतिप्रसङ्गात् एवमिहापि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' - इति ब्रह्म किंलक्षणमित्यपेक्षायां प्रवृत्तत्वात् सत्यादिपदानां ब्रह्मण्येव वृत्तिः ।

सोऽयं वेदान्तगतावान्तरवाक्येषु तत्त्वंपदार्थशोधनपरेषु न्यायः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्येषु सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यवत् प्रवृत्तिः । तत्र हि तच्छब्दस्य तद्देशकालविशिष्टो देवदत्तो मुख्यार्थः इदंशब्दस्यैतद्देशकालविशिष्टः ।

नच तत्पारिग्रहे एकत्वबोधनं शक्यं तदेतद्देशकालादीनामन्योन्यैक्याभावाद् । अत उभयत्र तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं लक्षणया स्वीकृत्यैक्यं बोध्यते स एवायमिति । तथा तत्त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्ट ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टो जीवश्च वाच्योर्थः ।

न च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टे नैक्यं घटते विरोधात् । अतस्तच्छब्देन सर्वज्ञत्वादिप्रहाणेनाद्वितीयाचिन्मात्रं, त्वंशब्देन किञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रहाणेनापरोक्षाचिन्मात्रं च लक्षयित्वैक्यं बोध्यते तत्त्वमसीति । तस्माद् ब्रह्माणि वेदान्तानां प्रवृत्तौ नानुपपन्नं किञ्चिदिति चेद् न

लोकेप्रमाणावन्तरावगतस्य तीरादिशब्दान्तरवाच्यस्य चार्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् ब्रह्मणस्तथात्वानभ्युपगमाच्च लक्ष्यत्वासिद्धेः इति यत् कौञ्चिदुच्यते,

तदसारं सिद्धत्वमात्रं लक्षणाप्रयोजकं न प्रमाणसिद्धत्वं केवलव्यतिरेकाभावात् । न खलुसिद्धत्वे सत्यपि प्रमाणसिद्धत्वाभावापराधेन क्वचिदलक्षणाभावो दृष्टः । ब्रह्मचिदेकरसत्वात्त्वत् सिद्धमिति किमिह प्रमाणतः सिद्धाभावेन हीयते ।

न च शब्दान्तरवाच्यस्वाभावे लक्ष्यनिर्देशासिद्धिः अवाच्यस्याप्यर्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् । 'इक्षुर्मधुरो' 'गुडो मधुर' 'क्षीर, मधुरम्' इत्यादौ हीक्षादिपदैर्मधुरसर्विशेषो लक्ष्यते न च तस्य शब्दान्तरवाच्यत्वमस्तीति, यथाहुर्भट्टपादा —

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरमहत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥

इति । तथापि सत्यादिपदैः सिद्धमिति मया पृष्टे किमायुष्मतोच्यते, यः प्रष्टा भवान्, यश्च प्रतिवक्ताह, यः चान्येदेहिनः, तेषां सर्वेषां यद् देहाद्यनवच्छिन्नं रूपं तदेवेति । एतच्च रूपसिद्धिर्क्षीरादिरसविशेषवत् स्वानुभवगम्यमेव, नेदमित्थमिति वक्तुं केनापि शक्यते इति न तदनुदीरणे दोषः काश्चित् नापि स्वसिद्धत्वात् प्रष्टव्यमेतदित्यल बहुप्रलापनं ८० कुत्र कथं विद्वद्देहं पततीत्यस्योत्तरमाह—

तीर्थे श्वपचगृहे वा

नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः

वैवर्यं याति हतशोकः ॥ ८१ ॥

हृत्शोक एव जीवन्नेव मुक्तः पुमान् यतो ज्ञानसमकालमुक्तः
ज्ञानोदयकाल एव पिण्डमण्डे अण्ड तत्कारणभूताया भुवि ता तत्कारणे
प्वप्सु अपोऽप्यासा कारणे ज्योतिषि तत् तत्कारणे वायौ वायु व्योम्नि तत्
तामसाहन्तत्त्वे एकादशेन्द्रियाणि तदाधिष्ठातृदेवताश्च राजसे सात्विके
चाहन्तत्त्वे त्रिविधमहन्तत्त्वम् महत्त्वे महत्त्व चाव्यक्ते तत्सुप्ति तदाधिष्ठा
तरि पुरुष च स्वे महिम्नि परमपुरुष इत्येव सृष्टिविलोमक्रमेण स्वे धामनि
सहस्रदेहद्वैहिकप्रपञ्चोऽतो गङ्गादो तीर्थे इन्द्रपञ्चगृहे कस्यचिन्नीचस्य गृहे
वा नष्टस्मृतिः प्रबुद्धो वा देह परित्यजन्नपि कैवल्यं याति । यथाहु —

“यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना ।

यथा सर्वगत ब्रह्म तत्र तत्र लय गत ” ॥

इति ॥ ८१ ॥

ननु 'सितासिते सरितौ यत्र सगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति'
इति श्रुतिप्रसिद्धे 'तीर्थे श्वपचगृहेवेति' (कथ) साम्यवचनमित्यत्राह—

पुण्याय तीर्थसेवा

निरयाय श्वपचसदननिधनगतिः ।

ज्ञानसमकालमुक्त इति । देहद्वैहिकादिप्रपञ्चे स्वस्वकारणे प्रमित्वाप्य हर
महिम्नि परमपुरुषे लीन यत्र कापि देह त्यजन्नपि कैवल्यं यातीत्यर्थः । तथा च प्र
हाण्डपुराणम्—

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने

तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ।

इत्थं विलाप्य धमिन्न प्रविशन्ति यत्र

ते त्वां हरिं विमलयोधधनं नमाम ॥ इति ॥ ८१ ॥

पुण्यापुण्यकलङ्क

स्पर्शाभावे तु किं तेन ॥ ८२ ॥

तीर्थमेवा तत्र स्नानपानादिकं तत्रैव मृतिश्च पुण्याय भवति न साक्षान्मोक्षाय 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्य पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतेरात्माज्ञानमूलस्य बन्धस्य सज्ज्ञानेन विना निवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथा कर्मसाध्यत्वेन मोक्षस्यानित्यतापत्तेश्च । इत्यपचसदननिधनगतिः नीचसदने विनाशप्राप्तिः निरयाय नरकपातफलस्य पापस्योदयाय । सत्यमेवमेतत् । किमतो भवतीत्यत्राह—पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु अपुण्य पापं पुण्य चापुण्यं च पुण्यापुण्ये स एव कलङ्कः पुण्यापुण्यकलङ्कः तेन स्पर्शाभावे तु तेन तदुभयहेतुना किं न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमपि देहपातसमये नष्टमृतेभ्यस्तत्त्वविद्वोऽपि न मुक्तिः —

‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

य प्रयाति स मद्भावं याति नाम्स्तत्र सशयः’ ॥

इति भगवद्ब्रह्मचर्यात्, प्रत्युताधोगतिरेव स्यात् ।

‘उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वमथा मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसा’ (गी० १४-१८)

‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते प्रवृद्धे कुरन्न्दन ॥ (गी० १४-१३)

इति न भगवद्वचनादिति चेत्तत्राह—

ब्रुक्षाग्राच्च्युतपादो

यद्वदनिच्छन्नरः क्षितौ पतति ।

तद्वद् गुणपुरुषज्ञोऽ-

निच्छन्नपि केवलीभवति ॥ ८३ ॥

ब्रुक्षाग्राद् ब्रुक्षारूढः कश्चित् तदग्राद् देवात् च्युतपादोऽनि-
च्छन्नपि क्षितौ पतति यद्वत्, तद्वद् गुणपुरुषज्ञः प्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञः
उभयोः स्वरूपविवेकेन देहादिरूपिण्याः प्रकृतेः पुरुषमात्मानं पृथक्कृत्य
प्रागेव विसृष्टेदेहोऽनिच्छन् देहपातक्षणे ब्रह्ममयं गमिष्यामीति संकल्पम-
कुर्वन्नपि केवलीभवति ब्रह्मण्येव लीयत इत्यर्थः । ओमित्येकाक्षरमित्या-
दिभगवद्वाक्यानि मुमुक्षुविषयाणि 'स मद्भावं याति' इत्यादिवाक्यदोषान्न
मुमुक्षुविषयाणीत्याशयः ॥ ८३ ॥

एवं निष्कामस्य ब्रह्मोपासनस्य फलं सद्योमुक्तिरुक्ता अथ सका-
मस्यापि तदुपासनस्य क्रमेण मुक्तिफलत्वमवस्थानुष्ठेयत्वसाधनार्थमाह
'परमार्थेति' त्रिभिः श्लोकैः—

परमार्थमार्गसाधन-

मारन्याप्राप्य योगमपि नाम ।

सुरलोकभोगभोगी

मुदितमना मोदते सुचिरम् ॥ ८४ ॥

परमार्थो ब्रह्म तस्य सम्बन्धी मार्गस्तत्प्राप्त्युपाय उपासन परमार्थे
मार्गं तस्य साधनमनुष्ठानम् आरम्भापि योगतदेक्यसाक्षाद्बोधम् अप्राप्य
मृत सुरलोकभोगभोगी सुरादीनामिन्द्रादीना लोकेषु ये भोगा वि
शिष्टकानास्तेषा भोगी अनुभवी स मुदितमनाः सुचिरं मोदते नाम
सदा प्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ८४ ॥

किं तत्तल्लोकाधिपतय एन प्रति कुर्वन्तीत्याह—

विषयेषु सार्वभौमः

सर्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।

भुवनेषु सर्वदेवै-

योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥ ८५ ॥

यथा सार्वभौमो राजा विषयेषु तेषु तेषु देशेषु सर्वजनैः पू-
ज्यते तथा योगभ्रष्टो भुवनेषु सर्वदेवैः पूज्यः ॥ ८५ ॥

उपासनजन्ये महितैर्भोगी पुण्ये क्षीणे सति किमसौ करोती
त्यत्राह—

महता कालेन महान्

मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।

प्राप्नोति दिव्यममृतं

यत्तत्परम पदं विष्णोः ॥ ८६ ॥

महता द्विपराद्धैपर्यन्तेन कालेन ब्रह्मलोकपर्यन्तं गत्वा पुनश्च

मानुष्यं प्राप्य महान् विजिष्टो ब्राह्मणो भूत्वा योगं प्रक्षोपासन प्रा
चीनसस्कारवशाद् अभ्यस्य यद् दिव्यं दिवि भव सूर्यमण्डलमध्यस्थ
म्यप्रकाशचिद्रूप वा 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' (ते०ब्रा०) इति श्रुते ,

'यदादित्य गत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यश्चन्द्रमासि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (गी० १५-१२)

इति भगवद्वचनाच्च । अमृतम् अनश्वरम् नित्योदितानस्तामितरूपम्
अथवाऽमृतवदास्वाद्यममृत सदानन्दघन परमं सवोत्कृष्ट प्रकृते सकार्यं
प्रगाहाया अधिष्ठानमृत निषेधावधिभूत च विष्णोः सर्वात्मन सर्वेश्वरम्य
च परमपुरुषस्य पद्यते गम्यते ज्ञायते च मुमुक्षुभिरिति पद स्वरूपम्,
तत् प्राप्नोति स्वात्मतया साक्षात्करोति, मुच्यते इत्यर्थ । तथा च
श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

“अयति श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानस ।

अप्राप्य योगससिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाग्नमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो निमूढो ब्रह्मण पथि ॥

एत मे सशय कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषत ।

त्वदन्य सशयस्यास्य च्छेता न क्षुन्नपद्यते ॥”

(गी० ६-३७, ३८, ३९,) इत्यर्जुनेन पृष्टे भगवतामिदितम्—

“पार्यं नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणवृत्कभिर्दुर्गानि तान गच्छति ॥

प्राप्य पुण्यकृता लोकानुपित्वा शाश्वतीं समा ।
 शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एतद्धि दुर्लभतर लोके जन्म यदीदृशम् ॥
 तत्र त बुद्धिसयोग लभते पौर्वदोहिकम् ।
 यतते च ततो भूय ससिद्धौ कुरुनन्दन ॥
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि स ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥
 प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी सशुद्धकिल्बिष ।
 अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परा गतिम् ॥

(गी० ६-४१, ४२, ४३, ४४, ४५) इति ॥ ८६ ॥

अथ मुख्यप्रमाणमूलत्वान्नित्यमुक्तेन भगवताऽनन्तेन रचितत्वा
 न्महिततमविषयत्वात् कैवल्यफलत्वान्मनोज्ञवृत्तत्वात् परिमितग्रन्थत्वा
 चैदशास्त्र तत्त्वजिज्ञासुभिरभ्यसनीयमिति प्रतिपादयन् ग्रन्थ (नाम) चा
 पदिशन्नुपसहरति—

वेदान्तशास्त्रमखिल

विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

एतस्य ग्रन्थस्य समूलता सूचयितुं ग्रन्थकर्तृर्ग्रन्थस्य च नामोपदिशन्नुपसंहर-
 ति—वेदान्तेति । जगदाधार नेव पतञ्जलिरि^३ परमार्थसारं ब्रह्मधेत्यचय ।

श्रीम-माध्वदेशिकादपि परा विद्या तु धेयासिद्धौ

मीमांसामिमासला गुरुवराद्रामानुजगयादपि ।

आर्यापञ्चाशीत्या

बबन्ध परमार्थसारमिदम् ॥ ८७ ॥

॥ इति परमार्थसारं समाप्तम् ॥

तुरवधारणे जगदाधारो जगतामाधारमूतः शेषः अनन्तस्तु न यः
कोऽपि विपश्चित् सोऽपि वेदान्तशास्त्रं वेदान्त एव यच्छास्त्रं प्रत्यक्षा-
नुमानाद्यनधिगम्याभिमतार्थप्रकाशनपरं वाक्यकदम्बकं तद् अखिलं सर्व-
शास्त्रागतं विलोक्य “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषाद्” (ब्र० सू०
३-३-१) इति सूत्रोक्तरीत्या सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वं
निश्चित्य तान्सम्यग् विचार्य आर्यापञ्चाशीत्या—

“लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विपमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः' ॥

शाब्दं चद्रधराजगत्सु विदिताच्छ्रीदत्तविद्वद्ब्रह्मा-

त्तर्कं सम्यगधीत्य म्ोऽस्मि एतृती धीसूर्यनारायणः ॥

इति धी न्यायव्याकरणाचार्य सूर्यनारायण शुक्लविरचितं

विपमत्थरूपपरमार्थसारटिप्पणं समाप्तम् ॥

इत्युक्तलक्षणो मात्रावृत्तनिशेष आर्यावृत्तश्लोकाना पद्याशीत्या अशी
तिश्च पद्य च पद्याशीति । (१)ततश्चतसृभिर्विदेहमुक्तिरक्ता, ततन्तिष्ठमि
क्रममुक्ति एव चतुरशीति इय चान्तिमार्येति पद्याशीतिरार्या भवन्ती
ति । तथा परमार्थसारमिद वचन्व ॥ ८७ ॥

परमार्थसारविवरणमेतद्वेदिन्दचन्द्रचन्द्रिकया ।

सहस्रसंज्ञितापात् समूल राघवानन्दात् ॥

यश्चानन्तमुखैकतानविमलम्वात्मप्रबोध स्वरात्

योऽसौ भातिचराचरात्मजगद्रूपेण भूत्या भव्या ।

यत्स्वाराज्यममेयमागमगिर सलक्षयन्त्यक्षया

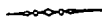
स्तस्मै विश्वहृदि स्थिताय महते पुसे नमस्कुर्महे ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितं परमार्थमारविवरण समाप्तम् ।

(१) तत इति । अत प्राक् 'तत्र प्रथममार्यया प्रन्धोवतारित , ततश्चतसृ
भि प्रश्नप्रकार उक्त तत पञ्चोनपत्वारिंशता तदुत्तर, तथा दशभिर्जीवपरैकयव
न्धाऽविद्यकन्वादि कथितम् ततो विद्यादयोपाय—विद्यास्वरूप—तत्फलजीवमुक्ता
ना स्वरूपम् षडोनविंशत्या प्रतिपादितम् अथ चतसृभिर्मुक्त्वाशरीरपात वर्तते
प्रसारोऽभिहित इत्यर्थको प्रन्धम्युदित इव भाति ।

परमार्थसारश्लोकानुक्रमणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
अव्यक्ताद्गणमभू-	१३	गच्छति गच्छति सलिले	१९
अन्यशरीरेण कृतं	४८	गुणपुरुष-	९
अवनन् यद्वा तद्वा	८९	गर्भगृहवास-	६
आत्मज्ञस्तरति	७६	गुणमयमायागहनं	१३
आत्मान्पुराशौ	६	गुणगणकरणशरीर-	६७
आत्मैवेदं सर्वं	६८	जन्मविनाशन-	१९
इत्याधारो भगवान्	११	जलधरभूमोद्गतिभिः	४६-
इत्थं द्वैतसंमूहे	६१	ज्वलनाद्भूमोद्गतिभिः	४४
उत्पत्तिविनाशवर्जित-	९१	ज्ञानोत्पत्तेरुभवं	१०
एकस्मात्क्षेत्रज्ञान्	११	तीर्थे श्वपचयूहे वा	९६
एकस्मिन्नपिच घटे	४६	ते गुणसंगमदोषात्	१६
एको नैकप्रावस्थित-	६८	त्वं साङ्गवेदवेत्ता	८
एतत्तदन्धकारं	३६	त्रिभिरेव विश्वतैजस-	४०
एवं द्वैतविकल्पां	६४	त्रिगुणा चैतन्या	१७
एवं प्रकृतिं पुरुषं	७८	दीर्घेऽस्मिन् संसारे	९
कर्ता भोक्ता द्रष्टा	१७	देहेन्द्रियेषु नियताः	४७
कर्मगुणजालयद्धो	९	देहगुणकिरण-	६०
कर्मफलबीजनाशा-	११	द्रष्टा श्रोता घ्राता	६७
कर्मशुभाशुभ-	६०	धर्माधर्मौ सुखदुःख-	२१
क्षयवृद्धिवच्य-	७७	मन्त्रकदलिवैशुवाणा	७८
क्षीरातुल्यधृतमारुतं	१२	मानाविधवर्गानां	१८
समिव घटादिष्व-	२७	नारायणमात्मानं	७६

	पृष्ठ		पृष्ठ
परं परस्याः	२	यद्वत्सलिले सखिले	६९
परमार्थमार्गमाधन-	९	यद्यत्सिद्धान्तागम-	७२
पुण्याय तीर्थसेवा	७	रसक्रामितशर्करिका	३०
प्राणाद्यनन्तभेदै-	३८	रज्ज्वां नस्ति भुजङ्गः	३४
प्राग्ज्ञानोत्पत्तिचितं	४९	रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः	६९
बुद्धिमनोऽहङ्काराः	२९	राहुरहृदयोऽपि यथा	१९
धुश्चैवमसत्यमिदं	८४	लोकव्यवहारवृत्तां	६२
धुश्चा विभक्तां प्रकृतिं	८८	वाग्देहमानसैरिह	९०
भित्तोऽज्ञानपन्थौ	७९	विज्ञानान्तर्यामिप्राण-	३०
मदकोपहर्षमत्सर-	९०	विगतांपाधिः रूपटिकः	६६
महता कालेन महान्	१००	विषयेषु सार्वभौमः	
मनमोहद्वार विमूर्च्छितस्य	१७	वृक्षापाच्युतपादो	९८
मायामयोऽप्यचेता	१५	वेदान्तशास्त्रमखिलं	
भृगुगुणायामुदकं	२२	व्यापिनमभिन्नमित्थे	११
मोहयतीवात्मानं	४३	शान्त इव मनसि	४५
मातृपितृप्रधानध्व-	६१	मत्यमिव जगद्सत्यं	११
मोक्षस्य नैव किंचिद्	८१	सर्वगतं निर्यम-	२०
यद्दृष्टेयनामपि	१५	सर्वविकल्पनहीन-	२८
यद्दृक्सिद्धिर्बुद्धिर्दितं	१६	सर्वाकारो भगवा-	७५
यद्दृष्टिनकर एको	२६	इयमेधसहसा-	८९
यद्दृष्टिपीकातुलं	५१	हिमकेतुवृत्तदा इव	६३
यद्देहोऽवयवा	५३		

अच्युतग्रन्थमालातः प्रकाशितां पुस्तकानां सूचीपत्रम् ।

[क] विभागे

- १ भगवन्नामकौमुदी—श्रीलक्ष्मीधरविरचिता, श्रीमदनन्तदेवनिर्मितप्रकाशटीका सहिता, आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलालशास्त्रिभि स-
म्पादिता । मू० भा० १०
- २ भक्तिरसायनम्—श्रीमबुसुदसरस्वतोविरचितम् । प्रथमोहासे मूलकृद्चितया
टीक्या, शेषद्वयोहासे आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलाल
शास्त्रिविरचितया प्रेमप्रपया टीकया सहितम् । मू० आ० १२
- ३ शुल्कसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् वेदाचार्यश्रीविद्याधरशर्माविरचितया
सरलया वृत्त्या सहितम् । तैरेव सम्पादितम् । मू० आ० ४
- ४ कात्यायनश्रौतसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् । वेदाचार्यश्रीविद्याधर-
शर्माविरचितया सरलया वृत्त्या समेतम् । तैरेव
सम्पादितम् । मू० ६० ६
५. प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणि —(प्रथमो भाग) श्रीसदानन्दविद्वद्विरचित
ग्रन्थकृद्चितया स्वोपज्ञस्वप्रभाष्यटीकया सहित,
साहित्याचार्य—श्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा संपादित ।
मू० ६० २
- ६ हरिभक्तिरसामृतसिन्धु—श्रीरूपगोस्वामिविरचित । श्रीजीवगोस्वामि-
कृतदुर्गमसङ्गमनीटीकोपेत, आचार्यवरगोस्वामिश्रीदामो-
दरलालशास्त्रिभि संपादित । मू० ६० ३
- ७ प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणि —(द्वितीयो भाग) सदानन्दविद्वद्विरचित ग्रन्थ-
कृद्चितया स्वोपज्ञस्वप्रभाष्यन्याय्यासहित साहित्या-
चार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा सम्पादित । मू० ६० २-४
- ८ तिथ्यर्कः—श्रीदिवाकरविरचित, साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा
संपादित । मू० १-८
- ९ परमार्थसारम्—श्रीमगदनादिशेषविरचितम् । ज्ञायव्याकरणाचार्यश्रीमूर्ध
नारायणशुक्लविरचितटिप्पणीसमेतम् । मू० भा० ६

[ख] विभागे

- १ खड्डनखण्डखाद्यम्—श्रीहर्षप्रणीतम् । पण्डितप्रवरश्रीकण्ठीप्रसादसुकुण्ड
विरचितहिन्दीटीकया सहितम् । मू० रु० २-१२
- २ काशीकेदारमाहात्म्यम्—साहित्यरत्नश्रीविजयानन्दत्रिपाठिविरचित
हिन्दीटीकयासहितम्, साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्त
शास्त्रिणा संपादितम् । मू० रु० २-८

प्राष्ठित्याप्तम्—

[१] अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,

काशी ।

[२] गीता प्रेस गोरखपुर ।

[३] चांगवम्बामंस्कृतग्रन्थमालाकार्यालयः,

काशी ।